नं. ५०६४.

शांखायन गृह्य स्मृति-
शास्त्र विवरणम्

श्रीनारायण:

पत्र. ५९ —— सं. ९

सूत्र पद्धति ग्रन्था:

सांख्यायन गृह्यसूत्रि सूत्रविवरणम्

५०७४

६

5074
50

[illegible]

[illegible]

श्लो ३००० पत्रे १२७

॥ श्रीपाचीदेवबृहस्पतिवरुणानंदनोक्ति

श्री पोथी ३

...नमो गणेशाय। ॐ नमस्त्वा मित्रयुरुः सर्वान्प्रजानुप्रतिज्ञया। अत्याज्ञो पि स्वादन्तं तेषां साध्य
वक्ष्यतीति। छ। ॐ अथातः पाकयज्ञान्व्याख्यास्यामः। अथ शब्दो ऽधिकारार्थः। अतः शब्दो [illegible] र्थोहि त्र
सर्वा। उक्ताः। औपासनाज्यादि जुहोतयः। क्रमप्राप्तास्मात्त्रिजुहुतयो वक्तव्याः। एवं क्रमार्थः। अथ वा
दुप्रतथैनानि दत्तिर्विनाद्विजातिकर्मश्च नाधिकार तस्मात्प्रयत्नेन वक्तव्या इति हेत्वर्थः। पाकयज्ञ
निति मात्रो हुदातयः पाकयज्ञा इत्युच्यंते। तान्व्याख्यास्यामः। इत्याचार्यस्य प्रतिज्ञा। आवसथ्याग्निसाध
निरह्नो [illegible] कर्मास्ति। तत्परिग्रहकालप्रश्नानाह। ॥छ॥ आसिसमावर्त्यमानो यत्र त्वां समिधमन्त्याद
ध्यात्तमग्निमिन्धीत। समावर्तनं गुरुकुलादधीतवेदः कृतकर्मयज्ञस्य सतः स्वगृहमागमनं। तदर्हि
कुर्वाणः समावर्त्यमानः। स यस्मिन्नग्नौ त्वां समिधमन्त्यादध्यात् समिदाधानेनाग्निकार्यं जन्यते। [illegible]
त्यं संतिममग्निकार्यं कुर्यात्तमग्निमिन्धीत। धारयेदिति परिलक्षणं नियोगः। छ। विवाह्यं वा। विवाह्य वा
वा विवाहेत्वा यस्मिन्नग्नौ लाजादिहोमं क्रियते। तं वा इन्धीत। यावज्जीवं धारयेदिति परलक्षणं नियोगः।
अस्मिन्नुपशांते [illegible] तदन्यस्याहरणमुपवासश्चेति तिन्नरीयकः प्रायश्चित्तमाज्याहुतियो
यात्त्वा मयदृति। छ। दायाद्यकाले एके। पैतृकं धनं दायाद्यं तस्य विभागकालो दायाद्यकालस्तस्मि
न्नेके आचार्या आवसथ्याग्न्याधानमिच्छन्ति। तथा च वाजसनेयकं आवसथ्याधानं दारकाले दायाद्य

कालाच्चति। छ। प्रातर्वा गृह्यपातो स्वयं दत्वा यात्रावा शब्दः कालांतरः सह विकल्पार्थः। गृह्यपातो पित्रादानुप
रते। छः — चिरावसथ्याधानं कुर्यादु एव ज्येष्ठ विषयोयं पक्षः। स्वयं गृहणामिरोप्यमानं सर्वपाकय
ज्ञविषयं द्रष्टव्यं। पाकयज्ञान्स्वयं कुर्यादिति यद्वा प्रातर्वा गृह्यपता विति सूत्रांतो यद्यो न्नक र्थः। ततः स्वयं जा
तानीति सूत्रं। तस्यायमर्थो विसर्जनयजा यान्नुवासनः स्वयं कुर्यात्पाकयज्ञानितरयोः पुरोहितः कु
र्यात्। छ।। त्वेशाख्याममावास्यायामन्यस्यां वा। विनापि निमित्तसंबंधेन आवसथ्याधानकालं वधि
कारणः। छ। कामतो नक्षत्रे एके। नक्षत्रे हस्तादौ लानादिकामसंबंधेनावसथ्याधानमेके आचा
र्या इच्छंति। छ। आवसथ्याधानकालाः। दायाद्यकालादि अकृतोऽग्निराहुर्तव्य रत्यतआह। छ। उ
पत्य वि[illegible]दायाद्यबकु यादि नामन्यतमस्मादग्निमिंधीत। बकुपशावावि श्यकुत्वा दौनाहितं।
आ[illegible]। बकु याजी याज्ञिकस्तस्माद नाहितं। एषामन्यतमस्माद्दाहृत्याग्निमिंधीत यावज्जीवं
रयदिति। संस्कारनिरपेक्षोऽग्निः अनुगतस्यवयं स्वत्याने राहरणं। छ। सायंप्रातरके। सायांत
नेहोमिकालेषा तस्मेनेव पथ्या यानि तमिच्छंत्या चार्यां न नित्यधारणं। छ। सायमाहुतिसंस्कारः
[illegible] प्रत्ययरत्याचार्याः। केचिदाचार्या विश्यकुलाद्याहृतस्य संस्कारविशेषं [illegible] चाधारणमिच्छं
ति। सचायं कर्तव्यः। आहुतिः संस्कारः आहुतिरेव संस्कारः [illegible] धेयुंजत्यया धेयुंजि शाखं गृह्य

ध्यामात्रः स्वाता गृहीत इत्यर्थः [illegible] सर्वं कुर्यादिति [illegible] व्यवगन्तुं क्षीनिलिप्याआस्यपत्नेन
व सर्वानिति वचनाद् [illegible] आद्धयुक्तत्यय संस्काराणि वृत्तिप्रातरुदित आदित्ये पूर्ण संकुर्याति [illegible] कुर्यादिति
यद्यौपासनं प्याप्ति दद्विष्णुरित्यनया नूर्ज्जीवा । प्रजापतिं मनसोद्दिश्य । छ । तस्य प्रादुष्करणहर
णकालो वनिहोत्रेण व्याख्यातौ । तस्य सैव सभ्यस्य प्रादुष्करणहवनकालौ प्रकाशन
कालो होमकालो वाग्निहोत्रेण व्याख्यातौ । तत्कर्मप्रतिपादकेन तत्त्वाव्यवित्यर्थः । छ । यज्ञो
पवीतीत्यादि च संस्रवस्य सर्वं कल्पिक चातुर्ना । नकेवलं प्रादुष्करणहवनकालौ । यज्ञोपवीती
त्वेव कर्माणि करोतीत्यादि च यत्सूत्रोक्तं संस्रवतां । घट्मानविरुद्धं जुहोति कार्मेः शिष्टा च
न धन्तस्यैव मौग्निहोत्रेण व्याख्यातं । कल्पिकचातुर्थ्यकल्पस्य च स्मात्तधर्मयनः । इत
रस्याञोतस्मान्तिविधिप्रयिनः । कल्पन्च सामान्यात् । प्रत्यक्षवेदिहितं वर्ज्जयित्वा यद्यु सं
स्रवति तन्नद्रत्रापि जुहोति धर्मेण संपादयितव्यं । यज्ञष्वादू सामान्यात् । छ । तदप्याहुः । तद
भिधरु च सामान्यं कल्पिकं चं चापि प्रत्यापावायाँ आहुः । छ । पाकसंस्था हविःसंस्थाः सो
मसंस्थास्तथापराः । एकविंशतिरित्यनाय यज्ञसंस्थाः प्रकीर्तिताः । पूर्वोक्तस्यार्थस्य द्रढी
करणार्थः श्लोकः । अष्टका विस्यादिवं पार्वण श्राद्धं श्रावण्याग्रहायणी चैत्र्या

सुञ्जीति सप्त पाकयज्ञसंस्थाः। अग्न्याधेयमग्निहोत्रं दर्शपूर्णमासौ चातुर्मास्यानि आग्रयणे-
ष्टिर्निरूढपशुबन्धः सौत्रामणीति सप्त हविर्यज्ञसंस्थाः। अग्निष्टोमोऽत्यग्निष्टोम उक्थ्यः षोडशी वा-
जपेयोऽतिरात्र आप्तोर्याम इति सप्त सोमसंस्थाः। इति गौतमः। ११ ॥ कर्मापवर्गे ब्राह्मण-
भोजनं कुर्यादित्युक्तं तत्र तस्मात्तस्य च कर्मणः पवर्गे परिसमाप्तौ ब्राह्मणभोजनं दान-
मितिविशेषणाय घातस्य संस्कारविशेषं साधारणमिच्छति। स चायं कर्तव्यः। आकृतिः सं-
स्कार आकृतिसंस्कार अध्वर्युप्रत्ययो ध्वर्युभिः प्रतिशाखं द्रष्टव्या स्नात) व्यामिति शे-
तत्र योग्यो [illegible] नीयस्तस्य गुणानाह। ॥ वा रूपवयःश्रुतशीलवृत्तानि गुणाः। आनृशंस्य-
महत्वा सत्यवादिता चेत्येवमादयो गुणाः। रूपगुणा ह्यङ्गहीनता। अवण्डता। अरो-
गिता। अखलतिश्चेत्येवमादयः। वयोगुणाः। अपरिणितवयस्त्वादयः। श्रुतगुणा अ-
का देवतादिकं वक्ष्यमाणकं विज्ञानं। शीलं साध्वाचारः स्वभावता॥ वृत्तं विहितकर्मानु-
ष्ठानं [illegible] ब्राह्मणस्य सकर्मापवर्गे कर्माङ्गदेवता [illegible] पर्यन्तो जयित[illegible]व्यः। ॥
श्रुतं [illegible] नतो [illegible] प्राविघ [illegible] श्रुतं वा [illegible] श्रुतं
सर्वान्गुणानतीत्य वर्तते। ॥ न [illegible] मतियात। आन्यप्रपिज्ञया [illegible] मान

श्रुत इत्यादि तपस्वि न

सत्कारादिषु श्रुतवंतं नातिलंघयेत् किंपुनः तच्छ्रुतमित्याह ॥ ॥ अधिदैवतमध्यात्ममधिय
ज्ञमिति [illegible] लक्षणं त्रिविधं श्रुतमित्यभिधीयते। श्रुतस्वरूपप्रतिपादकोऽयं श्लोकः। अधिदेव
देवतां प्राप्नुते [illegible] तिसंबोधनया दिशानं। अध्यात्ममुपनिषद्दर्शनं। अधियज्ञं यज्ञसाधनसाध्यसंबं
तदेतन्मंत्रब्राह्मणगतं पदवाक्यप्रमाणविवक्तं श्रुतमित्यभिधीयते ॥ ॥ क्रियावंतमधीयानं। स्वा
ध्यायी [illegible] यथोक्तलक्षणेनान्वेत्यः। पारावर्यविज्ञोऽस्यार्थिकं। तपस्विनं यथोक्तनियक
[illegible] वर्तिनं। एवंरूपं सत्कृत्यापि योजयेत् ॥ ॥ सा गत्वं सत्कृत्य श्रुतवंतं रूपयत्नु श्रुते। सोऽनन्ता
न्तरूपा [illegible] तरकाले तं श्रुतं बुद्ध्वा नाश्नुते। नास्मा जन्मांतरशतेऽपि दरिद्रो भवतीत्यर्थः ॥ ॥ यो
ऽतितर्पयिष्यत्काचिद्देवतां सर्वकर्मसु। तस्याउद्दिश्य मनसा दद्याद्देवं विशेषयत्। यां तर्पयितुमन
ह सर्वकर्मसु यदि कृष्णलोकिकृष्णवादिन्य नारायणाद्याराधिनादि श्रुतस्तस्यै देवतायै मनसा
दिशा रुचा दद्याद्देवं विशेषयत्स्वतिक्ष्माकृतुणसंपन्नाय ॥ ॥ नैवं विधे हविर्न्यस्तं न गच्छेद्देवतां
कचित्। निर्मिरकमनुष्ठाणां देवानां पात्रमुच्यते। शास्त्रोक्तब्राह्मणतर्पणफलादि ठीक
णार्थः श्लोकः। एवंविध इति पूर्वोक्तगुणकलापसंपन्ने हविर्न्यस्तं न गच्छेद्देवतां। आहवनी
आदिषु [illegible] न्यस्तं हविस्कंद नव्ययनादिनादितोषं कदाचिद्देवतां न प्राप्नुयाद्पि। तयावम 3

नसंकल्पेतिनचपत्नालनत्विनपतिकर्हिचित्। वरिष्ठमग्निहोत्रात्ताधाब्राह्मलस्यमुखकृतं। निधिरकमनुष्याणां
अकृतयः कालांतरोपयोगीब्राह्मणतर्प्पितेनावस्थाथ्थतो। देवतानांपात्रमुच्यतइतिदेवा। अनेनपात्रेण
[illegible]मानिर्दन्तंतुपर्युक्षतो। तथाचमनुः। यस्यास्येनसदाश्नंतिहव्यानित्रिदिवौकसः। कव्यानिचैवपि
तरः। किंभूतमधिकंततश्शति। छ। अथदर्शा। पूर्णमासाउपोष्या। अथैन्यानोंतर्यप्रतिपादकोऽग्नि
परिग्रहादनंतरंदर्शपूर्णमासाउपोष्यास्तियष्टव्याविनिवाकप्रसोषः। दर्शपूर्णमासस्यादिनइ
[illegible]कर्मंधेसरत्निक्षनं। तथाचतत्रांतरे। पाक्षांताउपवस्तव्याः। पश्चादयोस्तियष्टव्याइति। उपोष्ये
ति[illegible]नतन्नियमानुवादः। कल्पकचात्। अपवादर्शपूर्णमासग्रहणंतद्धेकर्मप्रज्ञापणार्थं।
त[illegible]कात्यायनः। दर्विहोमाः पूर्णमासधर्मानुहोत्युपदेशाद्रूढदर्शनाज्ज्ञेति। छ। जातय
[illegible]यात्तिसूर्यआनपतिसहोमकालः स्वस्त्ययनतमः पूर्णवसामाहुतामन्यत्रनि
[illegible]श्राद्धेत्राहवचि। अहूनिर्निसार्विहोमाः कर्तव्याः। नरात्रौ। तस्मायमस्तिदेवायाअ
[illegible]नितिलिमातु। अहन्यपितारनमस्यमाह। यत्रयस्मिन्कामहाहद्दायाग्निसूर्यआनपतीत्यु
[illegible]तमा[illegible]पदा[illegible]सद्भमकालः। सइतिप्रशंसार्थः। स्वस्त्ययनंद्धरितानामपशमनं।
तेम[illegible]प्रयोगंदमाश्रीयात्। सर्वमपिनाहि। स्वस्त्ययनंतत्रापिपूर्ववर्जः स्वस्त्ययनंतत्[illegible]प्यादि

नोदयः समस्य व्रतम्ः तथा वा स्विनपरिसमनकालेनस्तुतिः । ठ । एतस्मिन्द्रू वा एषकाः । ऽपहनपाप्मा वि
विनापाप्मानं वृत्तीविति तश्चावयमानं स्यात्तद्वा अस्यतद्रूपं येन प्रजा विसत्तीति । सायं होमकालेः
प्रसाके । सर्वासामाहुतीनामिति सार्वत्रिकं कर्मणां शांतिपुण्याहस्वस्त्ययनायुष्यमंगलसंयुक्तादीनां ।
ठ । अनुमन्त्रनिर्दिशादन्यत्रविशेषवचनादित्यर्थः । विशेषवचनं चवामदग्न्यस्यमध्ये दिमेदृष्ठनो
पुराकृ इत्यादि । केचित्सामर्थ्यात्किंचित्प्रापिनोर्दशो यथा जातकर्मादिषु । ठ । सुमनासुचिः सुवासव स्त
थ्यादेशपूर्णविघ्नं वरं अपयित्वा दर्शपूर्णमासादेवताज्यो यथा विलागं स्थालीपाकस्यजुहो
ति । सुमनासुचिः सुगंधवी । सुचिर्व्यपगतदोषः । सुवासवस्त्यादेशः इति सुवासो मनः प्रसाद
जनने रमणीयदेशपूर्णविघ्नमिति पूर्णः स्थालीव्यापको विघमानो विशाद्व्रसिद्धः । वरं अ
पयित्वेति वरुरन्नद्रूष्मपक्कः । अपयित्वेति वचनं ग्रहणासादनप्रोक्षणाः निवृत्त्यर्थं । दर्शपूर्ण
मासदेवताभ्यः इति वचनं कर्तव्यं कल्पिकवात्प्राप्नेदुच्यते । मान्नाय्य याजिनोऽदीक्षितायन याजि
नस्तद्देवतापरिग्रहार्थं । यथा विलागं स्थालीपाकस्येति वचनमनेकस्थालीपाकानिवृत्त्यर्थं । ठ ।
स्थालीपाकेष्वेव चरुग्रहणासादनप्रोक्षणानिमंत्रदेवताभ्यः । स्थालीपाकेष्वेवेति वशाद्वा दर्शपू
पात्तेनसकादिष्वेव चरुहोमः यस्यपृथक्करणं । तास्येवा निसन्निधौ सादनं । सपतिने ४

एतदाकर्णनतस्यैवाग्राकृतमित्यनानि मंत्राद्देवतास्या मंत्रापरिज्ञानाज्योदेवतात्यइत्यर्थः । वक्तुर्या
तां देवताशब्दं मनसोद्दिश्य । ननु चाम्नातमन्त्राण्यथ दिष्टादेवता कर्माणि संति तत्र कथमुच्यते । अ
नाम्नातमंत्रास्वादिष्टदेवताश्च मुत्राष्टि स्वाहा मुष्मै स्वाहेति जुहुयादिति यो सावमुष्मै स्वाहेति स
एषव मंत्रः । ग्रहणादीनामममंत्रकमनुष्ठानं । तूष्णीमनर्थं जुहुयाय कायत्य यइति कात्यायनव
चनाच्छत्यंतरोपलब्धेः ॥ अववदानधर्मश्चि । वक्तुरवतपंचावत्तादयो यजंति । जुहोतीनामवि
शेषापदेशात् ॥ पूर्वं तु दर्शपूर्णमासाभ्यामन्वारंभणीयदेवताभ्यो जुहुयात् । उशब्दो नि
पमर्थः । पूर्वमिव दर्शपूर्णमासदेवताहोमकर्मणः पृथक्तंत्रमन्वारंभणीयदेवताभ्य स्ति
स्रृत्याः पंच भ्यो वा जुहुयात् । स्थालीपाकस्यैव जुहोतिधर्मेण ॥ आपूर्णमासाद्दर्शस्यानतीतः
काल आदर्शात्पौर्णमासस्य प्रातराहुतिं चैके सायमाहुतिं कालेव यान्मन्यंते । ऊनश्चेद
पायात्कालातिक्रममेसत्यमपि डाक्यूर्णमासस्यानित्य दर्शकर्मणो ऽतिक्रांतकालो विगुण
मपि प्रक्रांतं पिरिसमापयितव्यमिति । एवमादर्शपूर्णमासस्यानित्यमवश्यकर्तव्यमभ्या
वहितं नतद्यावदमावास्यानयत इति । प्रातराहुतिं चैके सायमाहुतिं काले । यजमानादि
वल्पेसत्येकरछेति । तसं स्थालीश्रुतिरं मिहोत्रतिस्यमन्यमानाः ॥ नित्यतंत्रेवका ।

लोऽग्निहोत्र[illegible]प्रायश्चित्त[illegible]नाद्भिन्नकालस्यान[illegible]दु ष्करणहवनकाना। विग्निहोत्रणव्याख्यातोय
होपवी[illegible]चर्म[illegible]जिनास्य कार्यदमाह। नियतस्त्वेव कालश्चेति तु शब्दः नापदील
स्याध्य[illegible]क। नियत एव कालो ऽनापदि। उक्तः। अग्निहोत्रहोमप्रकरणे प्रथमास्तमितादतिक्रा
कालेनोदितस्याग्निहोत्रकर्मणो ऽन्यथाकरणे प्रायश्चित्तदर्शनात्तस्यापराधे प्रायश्चित्तमिन्या
[illegible]ति। दर्शपूर्णमासादिकालो निमित्तं ददतिक्रमे चावश्यं प्रायश्चित्तेन न तद्वितव्यमि
ति। [illegible]निल्याकृत्या व्रीहियवतंडुलानामन्यतमद्रव्यैः कुर्वीत॥ नित्याकृत्याकृत्योः सायंप्रातराहु
[illegible]नामन्यतमद्रव्यैः कुर्वीत होममार्धमन्यतमदुपादद्यान्न सम्भवेत्तं॥ ॥ आज्ये
अन्यदधनिषिद्धं। जीलादीनामसाव ये यदन्यत्रविषिद्धमवर्जितं। शिष्टमुद्गकूरादि तदभ्युपाय
[illegible]निषिद्धमयज्ञिया वै वरटकोद्रवा अयज्ञिया मोषादिति। ॥ तंडुला श्च[illegible]ल्पकेः। आ
कृतिज्ञिस्त्वमिश्रवसतीतिस्त्वत्युक्तमर्धमन्यमानाः आवाप्या माकृतेः समिधमाकृतक्राति।
तद्व्यवहिता नाम। आकृती नाम। आहृतं तं त्वणो करोतीय थागार्दपत्यदक्षिणान्याहोमि
॥ यथोक्तं पर्युक्षणं। सहपरिसमूहनेन नतु कल्पकृचादितआप्तनेवा। सत्यं प्राप्तं॥
नास्य वायमुदाहरणप्रपंचः॥ २॥ ॥ उक्तायप्रातरावम्याहरहः स्वाध्यायमधीयीनाकोनेनाविदि ५

नास्पृश्यत्वात्। त्रैवर्णिका। धीतवेदः सामर्थ्यात्। विधिना तं गृह्य [illegible]
ता। कल्यो ऽक्तोपि। वह्निको। यमर्थ इति श्रद्धया नित्यम् [illegible]
हरेरहः प्रतिदिनं यावज्जीवमर्थाविरुद्धेषु कालेषु यथाशक्त्या स्वाध्यायो [illegible] धीयीत।
दृष्टादृष्टफलत्वात्। ब्रह्मयज्ञः पूर्वमुक्तः॥ ४॥ अथानो देवसवितरिति। द्वे अपेहि मनसस्पत इ
सूक्तम्। ऋतं च सत्यं चेति सूक्तम्। आदित्या अवहि ख्यतेति सूक्तशेषः। इदं आपो [illegible]
विषदित्येका। नमो महद्भ्य इत्येका। यत इन्द्र भयामहे इत्येका। स्वस्तिदा विशस्पतिरित्येका। [illegible]
इति सूक्तं स्वस्ति नो मिमीतामिति पंच। एतान्यथाप [illegible] वाः सप्तत्रिंशद्देवाः सं [illegible]
हरहर माध्याः। प्रातर्जप इति शिष्टप्रसिद्धः। चकारो ब्रह्मयज्ञेन सहसमुच्चयार्थः। अनध्याया नि
यतकालो ब्रह्मयज्ञो यथाशक्त्या प्रतिदिनं कर्तव्यो यथा दृष्टश्च प्रातर्जपो नियतकालः॥ ५॥ अ
चत्वारः पाकयज्ञा हुतो ऽहुतः प्रहुतः प्राशित इति। पच्यते यस्मिन्नन्नं चाह्निकीपंक्तिरिति पाकः श्या
लोग्निरुच्यते। तस्मिन्यज्ञाः पाकयज्ञाश्चत्वारो हुतादयो वैश्वदेवकर्मणा निष्पाद्यन्ते सूत्रा र
तत्प्रयोजनं हुता वसथ्यास्वं न वंति। ब्रह्मयज्ञः सुसर्वस्य च सख्यावचनं ब्रह्मयज्ञेन सह ते
पंच महायज्ञा उच्यंत इत्यस्यार्थस्य प्रज्ञापनार्थः। इति करणं निर्द्धनस्यैतावन्मात्रं पि [illegible]

र्थसिद्धिरिति प्रतिपादनार्थः । असमासवचनं प्रत्यक्षफलप्रदर्शनार्थं ॥ छ ॥ पंचसु बाह्येष्विति [illegible] यं विवा-
हे चूडाकरणे उपनयने केशान्ते सीमन्तोन्नयन इति । बहिरिति संस्कारवर्जितो लौकिकोऽग्निरभिधीयते ।
पंचसु विवाहादिषु लौकिकोऽग्निः । शालायां मंडपे कर्म । पंचाग्निरिति परिसंख्यार्थं मतोऽन्यत्रानग्निकस्या-
विकार एवं विवाहादिषु समासकारणं तदुपलक्षितकर्मपरिग्रहार्थं । इति करणः प्रकारार्थः । तेन ब्र-
ह्मचारिते न ब्रह्मचारिणोऽकृताग्निपरिग्रहाय स्त्रियै होमो लौकिक एवाग्नौ ॥ छ ॥ उपलिप्त उद्धतावो-
क्षितेऽग्निं प्रणीय निर्मथ्य वा । विवाहे पंचसु बहिरिति यदुक्तं तस्यायमपवादः । उपलि[illegible]
य न उद्धव उल्लिखिते अवोक्षिते उद्धतावोक्षितयोः समासकरणं साहचर्यार्थं [illegible] विशि-
देश्यग्निं लौकिकं श्रोत्रियगृहाद्वा हृतं अपि यः प्रणीयते इति वचनादिध्मेनेति गम्यते । निर्मथ्यो [illegible]
यन माङः । एतद्विवाहाग्निपरिग्रहरूपे द्वैकल्पद्वयं । ब्रह्मयज्ञवत्कव्यताप्रसंगेन प्रस[illegible]
तदुक्तं । अग्न्याधानीलायां परिग्रहे धर्मनियमाचक्षव्यात्तद्वर्यमाह ॥ छ ॥ उदगयन आपूर्यमाणपक्षे
पुण्याहे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयात् । उदगयनं ज्योतिषामयने प्रसिद्धं । आपूर्यमाण[illegible]
पक्षः पुण्याहः नवमी चतुर्दश्यादिवर्ज्यं । एवं रूपे काले सर्वकर्माण्येव वा [illegible] इति । [illegible] ६
गृह्णीयादिति सवर्णां परि[illegible] संस्काराः सवर्णासु [illegible] इति स्मृतेः ।

कर्मणि दृश्यमिति चेत् तथापि निर्दिश्यात् ॥ अथ यं संस्कारं … पातालात् … नामानि विश्रमस्य च कर्माणि ॥
विकल्पार्थं तथा च वंत्रांतरं । सार्वकालिकमेके विवाहमिति ॥ क ॥ … स पत्न्या स्यात् तत्र … पा
लिं गृह्णीयात् । पाणिग्रहणं स्यादिति वचनात् … यत्र कार्यः ॥ तथा च लिंगं । तस्मात् … 
तोल … अनुवर्तीतं … कृत्वा चक्रं तु अनन्तरम् ॥ स्त्रिया उत्तरत आहननादि …
स्या अध्यात्ममंगानि स्युः । आत्मा हृदयं तदस्मि सुरपाणि यस्याङ्गानि स्त्रवेद्युः । अ …
अनुमत उत्तरोष्ठः । अजिनता कं धरा । अंतः प्रविष्टं नाति रिं अ । इत्येवमादीनि ॥ क ॥ समाः केशोताः ॥
आघाकूटलिकेशान्यर्थः ॥ क ॥ आवर्तविपियास्य स्यातां प्रदक्षिणा ग्रीवायां । अपि …
वाम्विजप्रदक्षिणावर्तो ग्रीवा यायं स्माः कर्मार्थाः स्यातां । ब — र्थे चेत् उथी । अध्यात्मं …
मिति ॥ क ॥ बद्धी रांजनयतीति विधातु । यथा कलत्र … णा स्रवतं प्रद्धीरजननमिति विधा
उद्गयन आपूर्यमाणपक्षे कुमार्याः पाणिं गृह्णीयादित्युक्तं । न कर्थं कुर्यादित्याकांक्षित आह ॥ पा ॥ क ॥
जायामुपयच्छमानोऽनृक्षरा इति वरका अगक्षतोऽनुमंत्रयात । अनृक्षरा ऋजवः संतु पंथा इत्ये
वमादिना मंत्रेण वरकाः कन्यां प्रार्थकाः प्रस्थितगमनाननुमंत्रयते । ताननेन दध मंत्रं जपोतीत्यर्थः ॥
कोऽस्याऽनुमंत्रणस्य कर्ता । उच्यते । जायामुपयच्छमानो जायापरिग्रहफलार्थी परिणेतेत्यर्थः …

आलिंगमानपुष्पफलयवानादद्याद्दक्षिणं च । [illegible] अनुगतमध्यकन्यादानगमानपुष्पफलयवानक्षतानादाय
योदपूर्णघटं ताता गच्छंतीति कश्चिच्छेषः ॥ छ ॥ अयमहं सोऽहमिति त्रिः प्रोच्य । कन्यादातृदशांगत्वादेवदत्तोऽहं
जो विष्णुमित्रोऽहं सोऽहमिति वरका आत्मानं कथयंति । कन्यादातुरन्येवान्येव रदमागच्छंति । तद्विवेका
र्थमात्मकथनं । ये ज्योदातृमत्युपगतास्तवता कन्यानेवयमिति । त्रिः कथनं तु मंगलार्थं ॥ छ ॥ इदिति
प्राङ्मुखा दृश्याः प्रत्यङ्मुखा आवदमाना गोत्रनामान्यनुकीर्तयंत् । ततः कन्यां वरयंति । कन्यादातृत्विः
जिपवक्त्रने उक्तेन दत्त्वा प्रायश्चित्तेत्यर्थः ॥ प्राङ्मुखा भूत्याः प्रत्यङ्मुखा इति निद्विंयमः ॥ दृश्यायेतत्र
नवाः कन्यादातारः । सबालवृद्धाः सस्त्रीकाः कार्यमिह वात । प्रत्यङ्मुखा आवदमानादत्तदर्पणोमति
मुखा आवदमाना रथ्यैः कन्यालालमिच्छंतः ॥ छ ॥ गोत्रनामान्यनुकीर्तयंतः । कीर्तितान्यपि पूर्वं मुनः
पुनरनुकीर्तयंतः एवं गोत्रो वरवित्तः । एवं नामानोऽस्य पूर्वजा मातृनः पितृतश्चेति । गोत्रकीर्तन
ममानगोत्रप्रवरार्थं नामकीर्तनम् दमासस पूर्णमातृपितृबंधुस्याबीजिनश्च । मातृबंधुस्यः पव
मादिश्चस्यशापनार्थं । एवं कन्यां वरयंति तिर्यात्मीयपक्षं वर्णयंति यथा कन्यालस्यत इत्यर्थः
॥ छ ॥ उत्तयतो रूचितान्पूर्णपात्री मत्ति मृशंति पुष्पाहृतफलयवक्षिरण्यमिश्रानि । अनाद्यष्टमस्य ७
नाभ्युष्ष्यं देवानामा ज्ञानान्तिरास्य त्रिशस्त्रिपा अनन्तिशस्ते नामसं [illegible] तमा

थइति उत्तयानावरवित्तकवधूवित्तकेत्योरूचिनात्तिमतंसंबोधसर्वएवमंत्रोद्धारणयोगान
कृष्टसंपात्रीमंगल्यांपुष्पादिति:प्रशास्तेमिश्रांत्रनाधृष्टमित्यनेनमंत्रेणासिमृशंति।
र्घपात्र:प्रकरणंतपरपठितत्वान्मंत्रस्यकल्पिकर्त्वंतुप्रकरणमामानेवतवति।छ।आ।न:
प्रजामितिकन्यायाआचार्यउक्तायमूर्द्धनिकरोतिप्रजांवयिदध्यामिपश्रृंस्त्वायिदध्यामिते
जोब्रह्मवर्चसंत्वयिदध्यामीति।आन:प्रजाजनयितुप्रजापतिरित्यनेनमंत्रेणतामेव
दत्तांसूर्यपात्रीकन्यायामूर्द्धमिकरोत्याचार्याविरावित्तसउक्तायेतिवचनमंत्रान्निगावधू
जांत्वयिदध्यामीत्यादीनित्रीणिलक्षूषिरुच:पूर्वोक्ता।अयमाकामंत्र:।नस्यपउपदेशपद्मपो
जनंसवंनयजुषासंदध्यादित्यस्यसूत्रस्युक्तस्यथस्थिज्ञापनार्थं।द्वा।छ।प्रतिष्ठितेजुहोति।आ
यासुपयहीष्यमाणेश्वविवर्तते।प्रतिश्रुतोदानादिथस्युपगम:।प्रतिश्रुत्यवचनेनदद्वाति
ष्टत्नोति।प्रत्याचष्टेवप्रयादर्शनातु।कन्यादानप्रतिश्रुतस्युपगातदानेजायायापदी
ष्यमाणजुहोति।कथमित्याकांक्षितमित्याहद्वा।छ।वत्तरस्तंगोमयेनच्छडितमुपलिप्य।
वत्तरस्त्वमुपलिप्येत्यस्यविशेषणं।अग्निशब्द:।कालवचनो:...।...गोमयेनच्छडि:
समन्तमिप्रदेशंसमवत्तस्तमुपलेपयिचालरवायारणोसमुत्...समन्तपरिसम

दनानि वर्द्धमानेन विधनाकरोति। आम्नायानि दैवकर्माणि दक्षिणान्यो यानि [illegible] पित्र्याणीत्य[illegible]
स्य घु विदध वाद्यः। शिष्टैः स्मर्यतानमादा छ। पूर्वयो विदिशो दक्षिणाप्राचीपित्र्य। पूर्वदक्षिणापरयोर्न्त
राव स्य विविदिशोः। तयोर्यद्दक्षिणतां प्राचीकल्पयेत्। पित्र्ये कर्मणि पिंडदानादौ। एतस्यां हि दिशि पितृलो
कस्य द्वारमिति शतपथे। पूर्वदक्षिणमवांतरा दिशं प्रकृतार्थवाददर्शनात्। छ। उत्तरा हि वा। पूर्वयोर्वि
दिशोर्या उत्तरा प्रागुदीचीत्युक्तं भवति। तां देवानाम् दानादौ प्राचीकल्पयेत्। तथा च शतपथे दर्शनं।
उदङ्ङाङ्ग्निउनुदाङ्मुप्राङ्विष्टेनाङ्कृत्रीजुहोत्युदङ्ङाङ्कृतिष्ठन्दक्षिणां नयति। छ। प्राचीमेवैकादैवइत्य
नुवर्त्तते दैवकर्मणि प्राचीमेव दिशमेक आचार्या इच्छंति। एवकारकरणादयमिष्टतरः पक्ष आ
चार्यस्य। तथा चान्यान्याप्यन्यार्यस्य दर्शनानि बहूत। प्राग्वङ्स्नायात्। प्राची हि देवानां दिग् इत्यादीनि। छ।
उदक्संस्थान्मध्ये लेखां लिखिवा। तस्योपालिस्य मध्यं तिरश्चीमामुदक्संस्थां मनिदादिमाले
खां लिखिवा। छ। तस्येदक्षिणत उपरिष्टाद्दूरं एकां मध्ये एकामुत्तरत एकां। लिखेचेति वर्त्तते।
तास्वेव दक्षिणतः शतिर स्थाः इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी। तादर्थ्ये वा। तास्य संततकरणाय दक्षिणतो मध्ये
उत्तरतः। तिरश्चा उपरि प्राक्संस्थ लेखा नयं करोति। छ। ताअभ्युक्ष्य। ताः पूर्वकृता लेखा उदके
नाभ्युक्ष्य। छ। अग्निं प्रणयामि मनसा। शिवं नायमस्तु संगमनो वसूनां। मनो हि [illegible]ः छ विरंमा ८

ॐ॥ समारंभणो भवद्भिः पादशं चतुष्पद इत्यग्निं प्रणीयामीत्येवमादिना मंत्रेण यत्र च ... याग्नि
मीय प्राप्तो वाचनिको वा तं प्रणीय तस्मिन् लिखिना स्रुकृते आंचमवस्थाप्य ॥ छ ॥ तूष्णीं वा । अमं
त्रकमेव वा प्रणयनं कुर्यात् ॥ छ ॥ प्रदक्षिणमग्नेः समंतात्पाणिना सोदकेन त्रिः प्रमार्ष्टि तत्सम्
हनमित्याचक्षते । प्रदक्षिणमग्नेः समंतादित्यर्थः । पाणिना सोदकेन दक्षिणेन हस्तेनोदकार्द्रे
णसमंतो [illegible] त्रिः शोधयति । तादृतस्सम्हनमित्याचक्षते याज्ञिकाः । संज्ञाख्यानं स्वशास्त्रसंव
वहारार्थं ॥ छ ॥ सकृदपसव्यं पित्र्ये ९ तदेव सम्हनं यथोक्तं पित्र्ये कर्मणि सकृदपसव्यं भवति
९ तस्मादेव पित्र्ये ऽपसव्यवचनाद्दैव्ये सव्यं भवतीति ज्ञायते ॥ ९ ॥ छ ॥ अथ परिस्तरणं । उक्तो होम
साधकस्याग्नेः संस्कारः । इदानीमपरानाहुतिसंस्कारार्थं परिस्तरणं वक्तव्यं । तच्च न ज्ञायते किंप्र
लक्षणमवधिं कृत्वा तस्य सर्वतो भवति । उताग्नेः सर्व इति । तदपरसूत्रं स्फुटीकरोति । अग्नेः परि
स्तरणं न ब्राह्मण इति । न न्यूपादिष्टे स्तरणे दक्षिणतो ब्रह्माणं प्रतिष्ठाप्येति सूत्रे । सत्यं स
र्वानकुशानादायेति स्तरणशब्दोपदेशात् । प्रतिष्ठापिते ब्रह्मणि स्तरणं भवतीति ज्ञायते ॥ छ
प्रागग्रैः कुशैः परिस्तृणाति त्रिवृत्पंचवृतं वा । प्रागग्रैरिति ... विशेष ... परि ...
नियमः । कुशैरिति दर्भैः परिस्तृणातीति त्रिरावृतं पंचावृतं वा । कथं तदित्य आह ॥ छ ॥ पुरस्ता

त्प्रथममथ पश्चादथ पश्चात्। अग्निपुरस्तात् प्रथमं च यत्करोति। अथ पश्चादग्नेः खिलचतुष्टयं। खिलद्वयं वा।
आनुपूर्व्वलवीसोपदेशात्। छ। मूलान्यग्रैः प्रच्छादयति। प्र[illegible]प्रच्छादयेत्।
छ। सर्वस्मादग्नेर्दक्षिणतः प्रवृत्तपयुदक्संस्थाः स्रवंति। दक्षिणतस्तरणचयप्र[illegible]तिसंह[illegible]समापनं[illegible]
अनेन प्रसंगेनोक्तं। अथ्या अप्यात् प्रतः। क्रिया आप्रच्छाद्य नोद्यं तात्। ताः सर्वा अपवने दक्षिण रुच्या तर ततः
परिसमापयितव्याः। तद्यथा। उपलेपनक्रिया आकृतिक्रिया पंक्तिः स्वस्ति वाचयवावनमित्ये वमादयो
लौकिका अपि वैकारकी प्रयोगात्। शिष्टस्मरणाद्वा। छ। दक्षिणतो ब्रह्माणं प्रतिष्ठाप्य। भूर्भुवः स्व
रिति दक्षिणतोऽयं भूर्भुवस्स्वरित्यनेन मंत्रेण ब्रह्माणं प्रतिष्ठापयेत्। कुशमयोऽयं। कुशानां
[illegible]तत्वात्। दक्षिणतो न्याय्यमिति चेत न्नावत उद्देशः। न्यायप्रलयतीति
।छ। सव्येन कुशानादायं दक्षिणेनापानोति। सव्येन हस्तेन कुशमुष्टिमादाय
दक्षिणेन हस्तेन ततः पृथक्कुर्वन्स्तृणाति। छ। दक्षिणंजान्वाच्य सव्यं पित्र्ये। परिस्तरणं दक्षिणं जा
नुन्यकुर्यात्। देवे सव्यं पित्र्ये। छ। नाज्याकृतिष्व नित्यं परिस्तरणं। यदेतत्परिस्तरणमुक्तमेतदाज्याकृ
तिषु नित्यं पक्षे कर्त्तव्यमित्यर्थः। छ। नित्याकृतीषु वेत्ति मांडूकेयः। नित्याकृतीषु विश्वदेवसा। चंप्र
तराकृतिषु वैकल्पिकमेव। मांडूकेयग्रहणं पूजार्थं। पवित्रपर्युक्षणमार्जनाज्यसंस्कारा प्रयोज
नेकर्त्तव्यात यो विधिनियममाह। छ। ऊशत रूपअविषाम अविच्छिन्नाग्रे अनं[illegible]दर्भानादश ए

नमापयित्वा ऊशानछिनद्मि पवित्रस्थइति। ऊशतरूणेप्रादेशसंमितंऊशानछिनत्ति। पवित्र स्थइ
त्यनेनमंत्रेण। किंविशिष्टे पुनस्ते। अक्षिनवेतरूणेइतिवचनात्। अविषमे इतिपृथ्योच्चतोविशेषः।
त्रविच्छिन्नाग्रे अप्रशीर्णायेअनंतर्गर्भे इतिप्रवियष्टिकादिवर्जिते। छ। द्वौलिवाभवंति। मंत्र
सुस१वप्रकृनावन्त्रहाता। छ। प्रागग्रेधारयन्विष्णव्याविन्यनुद्रुणां। प्रागग्रेधारयन्विष्णव्याविन्यनु
क्तितेएवपवित्रेनियमतः प्रागग्रेधारयेत्। विष्णव्याविन्यनेनमंत्रेणानुकृता। साकांक्षाचपिमंत्रस्य
चनिराकांक्षीकरणं शेषभूतान्यस्थवलीतिन्यायात्। छ। ऊशतरूणान्यांप्रदक्षिणमर्चिः प्र
तानोन्यामित्युचमानेअनंतराण्यां मंत्राण्यामितिसंदंशन्यायात्। प्रदक्षिणमित्यावारतः प्राग्रेप
रिसंख्यार्थंवचनं। ततश्चमंत्रोनभवति। छ। महीनांपयोसीत्याज्यस्थालीमादाय। महीनांपयो
सीत्यनेनमंत्रेणाज्यस्थालींगृह्णीयात्। छ। स्रुवोवत्यधिष्ठन्योऽजर्जोवृत्युदग्धास्य। तमेवस्थाली
मुदग्द्वासयेद् ऊर्जाच्चैत्यैतावैनामंत्रेण। छ। उदगग्रेपवित्रेधारयन्नंगुष्ठाभ्यां चोपकनिष्ठिकाभ्यां
त्यजतः प्रतिगृह्योद्वीयप्रक्षेरुचाजोवत्पस्यतिसवितुर्वःप्रसवउत्पुनाम्यच्छिद्रेणपवित्रेणवसोः
सूर्यस्यरश्मिभिः। उदगग्रेधारयन्नितिनियमः। अंगुष्ठाभ्यांभवतिसंदंशन्यायेन [illegible]
गृह्योद्वीयप्रक्षेका किशकीटाद्यपनयमरुणमरुवा [illegible]

शांसवितुष्ट्व इत्ययमुच्यमुत्पवनमंत्रो लिंगयोगात्॥८॥ इध्मा आज्यसंस्कारः सर्वत्र। आज्यस्यादान
मधिश्रयणमुद्वासनमुत्पवनमित्य- आज्यसंस्कारः सर्वत्र। यत्र यत्राज्य[illegible]नानि [illegible]नव
जुहुयात्॥ इतीयानिर्द्दिशादन्यसहितेनापि प्रादयनुल्यया ता॥८॥ स्रुवेवापः सवितुर्व इति। स्रुवे व त्रि
ता आपः सवितुर्वे इत्यवमादिना मंत्रेणाज्यवदुत्पुनाति। वशोद्वान्मंत्रे चानुषंग कर्त्तव्यो ऽनुषंगो वाक्य
परिसमाप्तेरिति न्यायात्॥८॥ ततएवं प्रयोगः। सवितुर्वः प्रसव उत्पुनाम्यच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्यस्य
रश्मिभिरिति॥८॥ ताः प्रणीताः प्रोक्षणीस्था या उत्पूताः सेयवनकायाप्याः। अदृष्टा वा। ततत्र्यवत्सलणः प्रति
स्थापनोत्तरं वमसस्त्वाग्रेनेकत्तरतः आपः कर्त्तव्याः। ताश्चैवोत्पूताः प्रोक्षणन्याः। प्रणीता इति वचनात्प्रोक्षे
णास्त्रेतिता निर्द्दि विषइध्मस्य च बर्हिषः प्रोक्षणं॥८॥ स्रुवः पात्रं जुहूः स्रुक्पात्रमिति लौकिकवाचासा
नदपवादः॥८॥ अर्थलिंगलक्षणग्रहणं। परिभाषयं न्यायप्राप्ताः स्रुवः परिमाणं स्थलगवादि स्रुपत्रघ
वहनादिप्रमाणपर्यान्तथा च कात्यायनः॥ अथ प्रत्तिपरिमाणमित्यादि॥८॥ सव्येन कुशानादाय दक्षि
णेन मूलेन स्रुवं विष्णोर्हस्तोसीति। सव्येन पाणिना कुशानादाय दक्षिणेन पाणिना मूले स्रुवं
विष्णोर्हस्तोसीत्यनेन मंत्रेण कुशानां स्रुवस्य च युगपदादानं संत्रस्य मंत्रेण॥८॥ स्रुवेणाज्या
हुतीर्जुहोति। प्रायश्चित्ताहुतीनामपि। पुनरर्थ्यवचनात्। यत्रापि चार्थलिंगलक्षणग्रहणमिति कृत्वा १०

मेक्षणादिनाहोमः।तत्रापिस्रुवाणेवाज्याहुतिः॥होमगं॥ उत्तरप...
णतोजुहोति।चमअग्नप्रमतिरितिसमिद्धिरग्निहोमात्...
रन्याविच्छिन्नमुत्तरतोसंज्ञ्नतोजुहुयात् दक्षिणतोजुहोति।चमअग्नप्रमतिस्त्वपिताशिनरत्यमम।दि
नामंत्रेण॥ ॥ दक्षिणपश्चार्द्धादिन्नैरारन्याविच्छिन्नमुत्तरतोजुहोतिपश्यमहिमवंतशी।दक्षिण
पश्चार्द्धादिन्नैरितिदक्षिणपश्चादवान्तरदेशान्।उत्तरतःमन्युत्तरपूर्वअवांतरादेशेजुहोति।
यस्यमेहिमवंतोमहित्वेत्यनेनमंत्रेण।आघारसंज्ञकावेताहोमो।अग्निधर्मसामान्यान्।
॥ ।आग्नेयमुत्तरमाज्यभागं सोम्यंदक्षिणं।अग्निधर्मक्रमेणाघारानन्तरंप्रजायाः।आग्नेस्तं
वांप्रतिविघ्नवाक्रमप्राप्तावाज्यभागौ।तयोराग्नेयमुत्तरंजुहोति।सोम्यंदक्षिणंआज्यभा
गंउत्तरपूर्वार्द्धसोम्यमित्यर्थः॥ ॥मध्येन्याआहुतयः।आघाराज्यभागानंतरमन्याआहुतयोमध्ये
योमध्यस्थानव्याः।नवनिर्जनितेत्येवमादिकंमंत्रत्रयंपठित्वातनामधेयंस्त्यौंहूरहृयंवक्त
व्यं।किंतुरूपणामूत्रेणउच्यते।न्यायप्रत्याचार्यकात्यायकवाद्याज्यभागानंतरमावाहनं।
ततोयाःकाश्चिद्विधाहुतयःताआज्यभागयोनंतरंकर्तव्याः।याःकाश्चिद्दृष्टावति।
ततएवचाज्यभागग्रहणेस्त्युत्पन्नुकारणावापस्थानाधिकृतं॥ ॥आग्निर्जनितासमेत्र

ज्यायांद दातु स्वाहा। सोमो जनिमान्समामुष्या जनिमत्रं करोतु स्वाहा। पूषाज्ञाति न्समामुष्यपि
त्रामात्राद् जनिर्ज्ञातिमं तं करोतु स्वाहेति। अग्निर्जनितेत्याग्नेय्याकृतिराग्नेयत्वान्मत्रस्य। अस्य मं
मित्यस्य स्थाने प्रतिश्रुताया नामग्रहणं द्वितीयान्तेन। सोमो जनिमानिति सौम्या। सौम्या मंत्रस्य।
अमुष्येत्यस्य स्थाने तृतीयान्तेन प्रतिश्रुताया नामग्रहणं। पूषाज्ञातिमानिति पौष्णी आज्याकृ
तिः। पौष्णं वा मंत्रस्य। अमुष्या इत्यस्य स्थाने चतुर्थीतेन प्रतिश्रुताया नामग्रहणं। आल्पिकत्वान्
प्रधानं आकृत्यनंतरं स्विष्टकृतोऽवसरस्तत्संबंधने दमाहा। तानाज्याकृतिश्च नित्या वाज्यभागौ।
ष्टकृद्वा विकल्पिकमेतदुत्तयमाज्याकृतिष्विष्टयर्थः। तानित्याकृतिश्च चेति मांडूकेयः। नित्याकृतिश्च वि।
श्वाद वाहामाद्या स्वाज्यभागस्विष्टकृतां विकल्पः। मांडूकेयग्रहणान्मांडूकयः। शाखाशाखिनामि
कल्पो नान्येषां। कृत एव ततो यावद्वक्रोपादशाद्विश्वादवकाल्पिकत्वाच्च नित्याकृत्योः। सामाल्पका
कृतिसर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यान्तरमेतदावा। स्थानं। अन्तरशाखा बहिर्यागार्थं। तत्र्याकृ
वल्लिंगवचनानीत्या वापस्थानशब्देन नपुंसकलिंगेन समानाधिकरण्यात् [illegible] ता।
त्तान न दुक्तं भवति। महाव्याहृति सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्यां [illegible] सर्वप्रायश्चित्तिके २२

प्राजापत्यावर्ज्जं एतदेवापस्थानं। यदुक्तं माध्यऽन्याहुतयः इति वा कल्पे कथ्येन वा। तस्मादेताऽहुतयो बा
ह्य इत्यर्थः। ततस्त्वाग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्येतामाहुतिं हुत्वा ततोऽमहाव्याहृतिमंत्रैः ततस्त्वाहुत
यः। ततः सर्वप्रायश्चित्तं। भूर्भुवः स्वः स्वाहा। अयाश्चाग्नेः इति यथोक्तं आहुतिद्वयं। ततः प्रजापतये
स्वाहेति। ननु महाव्याहृतीनां सर्वप्रायश्चित्तस्य प्राजापत्यायाश्च केन केन विधानो। अनेनैव सू
त्रेणेति वमः। नन्वनेन सूत्रेणोपस्थानात् बाह्यरताहुतयोनावापस्थानेति सत्यं। उक्तय
मनेन सूत्रेण प्रतिपाद्यते। विधानेऽक्रमश्चानन्तरं यद्विधानेवाक्यान्नेद दोषः। ने तु सूत्रेऽनतत्र
त्वदिकेषु न सूत्रेषु। इदानीमुपयद्दर्भाणामुक्तानामनुप्रहरणं। संबंधनप्रतिपत्तिरुपा
कृतिः। स्थालीपाककर्मत्वादनोच्यते। छ। आज्ये हविषि सव्यपाणौ ये दर्भास्तान् दक्षिणेनाग्रे
संगृह्य मूले सव्येन तेषामग्रं स्रुवे समनक्ति मध्यमाज्यस्थाल्यां मूलं च। आज्यमेव प्रधाने हवि
र्यस्मिंस्तदाज्यहविः कर्म। तस्मिन्नुपयद्दर्भेन ये सव्यपाणौ धृतास्तान्दक्षिणेन पाणिनाग्रे संगृ
ह्य मूले सव्येन पाणिना तदेवस्थानामेव तेषामग्रं स्रुवे समनक्ति मध्यमाज्यस्थाल्यां समनक्ति मूलं चा
ज्यस्थाल्यामेव च। छ। अथ स्वे स्थालीपाकेषु स्रुच्यग्रं मध्यं स्रुवे मूलमाज्यस्थाल्यां स्थालीपाकेष्विति
ति बहुवचनामो पद्रव्यसामान्यार्थं। स्रुचि स्रुवे स्थाल्यां वा यमध्यमूलानि यथाक्रमं समनक्तीत्यर्थः

अथ चेदित्येवं शब्दः संभावनार्थः । ननु ज्ञायतां क्वितत्प्रयोजनानां कुशानां प्रतिपत्तिरियमिति । ॥ ता
ननु प्रहृत्याग्नेर्वसोसि सीति । तान् कां कुशानग्नौ प्रक्षिपेद् अग्नेर्वसोसीत्यनेन मंत्रेण । ॥ । समिधे
त्याधायय यथोक्तं पर्युक्षणं । तिस्रः समिधश्च आदधाति । त्रिश्शूक्तनवाद्धुकुवचनस्य । कपिंजल्यानां न
प्रतियतां यथोक्तं पर्युक्षणं कुशतरुणा स्यां प्रदक्षिणमग्निं त्रिः पर्युक्षति । ॥ । इहतावत्प्रधानहो
ममंत्रा आम्नाताः देवतास्तु नोपदिष्टाः । यास्तु पुनर्विकृतिष्वादेवतादेवतावोदनेबास्तिानमंत्रा
म्नातं तासु कथमित्यत आह । ॥ । अनाम्नातमंत्रास्वादिष्टादेवतास्वमुष्मै स्वाहा । अमुष्मै स्वा
हेति जुहुयात् । अनाम्नातमंत्रास्तु विकृतिष्वादिष्टया देवतास्तु अमुष्मै स्वाहेत्येवं उद्धृता दे
वतानामुद्दिश्य जुहुयात् । अत्रोदाहरणं । अग्नये सोमाय तथा जन्मतिथिं कुर्यात् त्रीणि च तान् विस
देवतानीति । प्रत्युदाहरणं । तासां प्रथमा यां शाकं जुहोति । इयमेव सा या प्रथमा व्युक्छदित्ये
वमादिको मंत्रो न चादिष्टा देवतेति । तथा उत्तमा या मपूपां जुहोति । उक्थ्याति रात्रश्चेत्येव
मादिको मंत्रो न चादिष्टा देवतेति । तथा उत्तमा या मपूपां जुहोति । उक्थ्यति रात्रश्चेत्येवमादि
कमंत्रो न चादावतेति । नद्देवं विचित्रितास्तु विकृतिषु प्रधानहोमनिषिद्धप्रणा [illegible] मतमूत्रम
नाम्नातमंत्रास्वादिष्टादेवतास्वमुष्मै स्वाहेति जुहुयादिति । [illegible] विकृतिषु प्रधानचिंता । १२

श्रंगजिन्नाकर्त्तव्याः।कात्रनः सवेनांश्चाह।८ व्याख्यातः प्रतिष्ठा तेषामकृताः पुष्कर्तिर्ऋतिकर्मणां।एषएव
चित्रनानांन्नृतिकर्मणांप्रकृतिः।प्रतिष्ठातञ्जुहोतीत्येवमादिकेनैक सर्वीनां पाकाञ्जुहोतीनां स्वस्त्ययान
पतितानामपि।कथं तत्प्रवेशाद्धुतशमनादीनां।।ननु कथमासाम्प्रतिष्ठितानां प्रतिष्ठितानां आगमाद्यप्रच्यते
अनुमितवेदपूर्वकत्वात्तथाचलिंगं शतपथश्रुतिस्मृतव्यायात्मविकयर्वात्तिषड्ज्य।द्वाकेन यज्ञगृह्यपाक
नसामाम्नातांचकागदं ऊ यदिति।७।शाखापशूनांप्रकृतिरितिवचनैर्नीतशाखापशूनामावष्ट्याया
नरश्चैवमादिकानामियमेवप्रकृतिः।९।एवरूपाकयज्ञानांचायाकविञ्चरवः।श्रोताअपिनेध
थापिवास्थालीपाकमेव गार्हपत्ये अपथिज्ञानवानामिश्र्यादिः।पाकयज्ञास्तु शाखाजायो दर्विहो
माःप्रतिष्ठाताविधालौकिकाग्निसाध्याङ्गोदनविहतीनाम्राप्यादाने।८।तएतेत्रयाजाःप्रन्ज्यो
जाश्चनित्याश्चानिगदाश्चसामिधनीकाश्चसर्वपाकयज्ञाभवंति।तएतेपाकयज्ञाःस्मार्ताग्नौहूयंते।प्रया
जादिवर्जिताभवंति।।निगदाआवाहनस्विष्टकृन्निगदादयः।१०।तदपिश्लोकाः।तादृतन्त्रकृतवसु
प्रतिपादयंत आचारविशेषं च श्लोका अपि भवंति।ऊनाग्निहोत्रहोमेणकृतोबलिकर्मणः।प्र
कृतः पितृकर्मणः प्राशिता ब्राह्मणाः कृतः।अग्निहोत्रशब्देनात्रगुणवृत्त्यावैश्वदेवहोमउच्यते।
बलिकर्मसाद्व वर्यातांतनकृतः संपद्यते।अष्टावासुमाभ्यांवलिंदगतीत्येवमादिनाबलिक

र्मणा। अकृतः। प्राचीनावीती दक्षिणतः शेषं निनयति ये अग्निदग्धा इत्याननपितृकर्मणा। अजातः। श्रो
त्रियं लोकं जनेतदित्यनेन श्रोत्रियलोकं न प्राप्नुतः एतमातमते विश्वादेवेन प्रतिदिनमुपात्तदुरित
क्षयकारिणः। प्रत्यवायानुत्पत्तिवंसे हेतवश्चावश्वदेवेऽश्चवश्च दद्धानस्याजिनिषाघीति। ॥
अनूर्ध्वज्ञुर्वु रूध्वजानुर्ऊर्ध्वजानुर्या सर्वदा हविः। न हि बाह्यकृतं देवाः प्रतिगृह्णन्ति कर्हिचित्। अनू
र्ध्वज्ञुः पातितजानुः। यूर्ध्वजानु विस्तीर्णजानुः। दक्षिणं बाहुं जान्वोरन्तरं ना कृत्वेत्यर्थः। यस्माद
निकृतं नूतेन कुतमश्रद्धया ते न देवा प्रतिगृह्णन्ति। कदाचिदपि तस्माद्यथोक्तानुष्ठाने प्रयत्नः
कार्यः॥ राडंउरारू संपिच्यमासुरं वाधिचारिकं। उक्तमंत्रं स्पृशेदप आत्मानमेव वा
रोपारूइत्स्वेइएराजानो लक्ष यंति। रक्षसा असुराश्च अपहता असुरा रक्षांसि वेदिषद इती।
पितरस्त्वा यमराजानो लक्ष यंतीति पित्र्यः। अतिचारकस्त्व यं द्विश्यातं मनसा ध्ववति। अथ कं सां
कृतत्रेणुरति। आत्मानं वालस्य हृदयादशमत्ती मृशतीत्यादि। वशाद्ध परं वा ब्रह्मवादिना हृ
दयदेशमित्यादि। एवमेनान्तोड्डादीन्श्चो रूपठितान्मंत्रानुक्त्वात्मानं वालस्योपस्पृशेदपः।
१०॥ आपेतां राज्ञी श्वस्नानी मावा कन्यां वरुं नीमि... प्रतिश्रुते दामकं यात। १३
एवमादिना विवाहविकारस्य वादहित चानु बधिकारा... शा... नोत्सनी

वा कन्यां वहंति परिलेष्यंतीति विगणय्य ॥ छ ॥ तस्यां रात्र्यां पत्नी [illegible] विधिभिः फलोत्तमैः
सुरत्निमिश्रैः सशिरस्कां कन्यामाप्लाव्य ॥ तस्यां विवाहात् पूर्वस्यां [illegible] नीयां
वा परस्वो वा वनि विवाहः ॥ अतीतनिशाले ऽतिक्रांतार्द्धरात्रादुत्तरकाले रतियावसा वा विधिभिः फ
लोत्तमैर्मंगल्यैर्लौकिकप्रसिद्धैः स्नानयोग्यैः सुरत्निमिश्रैः सुगंधिद्रव्यमिश्रैः शरीरप्रतिकूल
मपि योग्ये कन्यां कमनीयां रूपवाचावाहरत्नकोपविष्टां मंगल्यैः प्रशास्तवारिभिः सशिरस्कां
माप्लाव्य स्नापयित्वा त्वर्थः ॥ छ ॥ रक्तमहतं वासः परिधाय ॥ छ ॥ शुक्लं रक्तं अहतं वा तांतवं वा सु
परिधाय पूर्वमितरद्वधुस्त्रियः परिधापयंत्यः कारयंति । ततआचार्योऽनंतरं ॥ छ ॥ पश्चादग्नेः क
न्यामुपवेश्यान्वारब्धायां महाव्याहृतिभिः सर्वाज्याहुतीर्जुहोत्यग्नये सोमाय प्रजापतये मि
त्रायवरुणायेंद्रायेंद्राण्यै गंधर्वाय भगाय पूष्णे त्वष्ट्रे बृहस्पतये राज्ञे प्रत्यानीकायेति । पश्चा
दग्नेः कन्यामुपावेश्य तस्यामन्वारब्धायां सजन्मायां महाव्याहृतिभिश्चतसृभिर्वा सर्पि
स्तोऽवद्रुमाणआज्याहुतीर्जुहोति । आज्यग्रहणमेतास्वेव देवतासु अनुसरत्यत्रादिदर्शनार्थं ।
परिभाषाप्राप्तः । अग्नये सोमाय त्वेवमाद्याद्वादशराज्ञे प्रत्यानीकायेति त्रयोदशी ॥ छ ॥
वतस्याऽष्टौ वा विधवाः कौसुंभकपिंडीभिः सुरयान्नेन वनपर्यतिचा वउरान नृत्तेनं ऊर्मुः ॥ ॥

यतास्त्रा ऽष्टौ वक्ष्यति विकल्पात्र विधवी जीवत्सर्ट्टकानाः शाकपिंडीभिः श्रुतशाकैः सुरयापेष्ठ्यां दिव
या। यथालाभं। अन्नेन वपायसादिना तर्पयित्वेति पष्ठ्यं तन्निदर्शनात्। कर्मन्नूतमन्यात्तु दृष्ट्वा देवता या स्व
तर्पणं न्याय्यं। तासु पूर्वपि चावउरानन्तरं निं ऊर्ध्वः। नन्तनिप्रकारेश्वउत्तिरित्यर्थः।। छ।। एतावन्ताः पुंसः
१ता १ वाय्यादि देवताश्च उर्ध्व संयुक्तास्त्वा आर्ज्यं जुहुयात्। पंसइति षष्ठी निर्देशात्तस्या श्चा स्व
वनादिकं पूर्वं सिवति।। छ।। विश्वावलमीशानं चा कद्दलमनिर्दिष्टा एवा।। छ।। अतो ब्राह्मणभोजनं। अ
दक्षिणकादनंतरं प्राना तेब्राह्मण भोजनं स्वयं कर्तव्यं कन्यया वरवित्तकेन वा।।।। छ।। स्नानं कृतमं
गलं वरमविधवा। सुभगा युवत्यः कुमार्यो विश्रम प्रपादयंति। स्नातं निष्टन्तस्नानक्रियं। कृतमंगलं। वं
दितगोरोचनं शुक्लवाससं चंदनानुलिप्तं शुक्लमाल्याबद्धप्रतिसरं कृतपुण्याद्घोषं वरमविधवाः
पातिव्रतवत्यः। सुभगाः सर्वमनोरमाः पुत्रवत्यः तरुण्यः कुमार्यो दर्शनाय तद्दीयाकोऽथ कर्तृदं प्राव
शयंति।। छ।। तासामप्रतिकूलं स्यादन्यत्रा सद्भूपातात्कन्यः। तासां युवतीनामप्रतिकूलं स्याघका
रयंति। तत्कुर्यात्। आयद्गाणयंति। तद्गणेन्। कदाचित् स्त्री स्वसावा तत्पातकमभ कृणं कारयंति। तत्त्व कु
र्यात्।। छ।। तास्त्रिरनुज्ञातो थास्य वासः प्रयच्छति रिन्यासीदिति। तास्त्रिर्युवतीस्त्रिरनुज्ञात्येन परि १४
तोषितो त्रिरनुज्ञातो ; आस्य कुमार्यो वासा ददाति रिन्यासीदनुदयीन्यवमादिनानेत्रेण।। छ।।

चित्तिरा उपबर्हणमित्यांजनाकाशमादात्तावराधिरुनएवात्र दृंजनतांउ[illegible]शः॥छ॥समंजंउवि
श्वदेवाःश्तिसमंजनीयाः॥समञ्जनाक्रियानुवादिनीततोकन्यायाअदेशेनवरःकुर्यात॥छ
यथेयंशचीवावातांसुपुत्रांचयथादितिं॥अविधवांचापालामेवंतामिहरक्षितादिमनितिद
क्षिणपाणिंशतवलीत्रिवृतंददाति॥दक्षिणपाणिसदक्षशलाकांत्रिःश्वेतांयथायमित्येवमादि
नावरोददाति॥छ॥रूपंरूपमित्यादर्शंसव्ये॥रूपंरूपंप्रतिरूपोबभूवेत्यनेनमंत्रेणादर्शंवामे
हस्तेवरःकन्यायैददाति॥छ॥रक्तरूक्षमाविकं॥छ॥मंवात्रिमणिंप्रतिसरंज्ञातयोस्यावध्ने
ति॥नीललोहितमिति॥प्रतिसरोग्रीवासूत्रं॥तमेकदेशेरक्तंएकदेशेरूक्षमाविक[illegible]सर्वमि
यं॥अत्रसौवमयंवामणिंत्रयंबध्नंतिकन्यायाज्ञातयोमात्रादयोनीललोहितमित्यनेनमं
त्रेण॥छ॥विवाहेगामर्हयिचाष्टदेष्णु॥मधुमतीरोषधीरितिमधूकानिबध्नाति॥वरोवध्वाम
धूकद्यमबध्नाति॥मधुमतीरोषधीरित्येवमादिनामंत्रेण॥छ॥विवाहेगामर्हयिचाष्टदे
ष्णुगांतमधुपर्कं॥छ॥काउक्तदानिस्ततस्यग्रामाज्ञःश्वसुरेणार्घःकर्तव्योऽस्मिन्नत्रमे
णसूत्रारंलानत॥मातारुद्राणामित्येवमादिनास्तुतिवचनेमानुकंपयाचविवाहेगांमृजवि
वाष्टदेष्णुपरिणेवगांतनानेवस्तुतिवचनेनमधुपर्कसंबंधिनमर्हति॥तत्राप्याचार्यो

मधुपार्केणमस्यकारोति।तमाधुपर्किक्यावितिब्रुवान्नतश्चापयति।यत्रमातारूद्राणामितिजपित्वामपश्य
जनतृणान्यावित्युच्यते।तत्रार्घ्यास्येवसागोर्त्सर्वती।तद्गुह्यदृशेनसंकल्पितवान्।अथियज्ञमधिविवाहंजु
हुतो।त्यययत्यनेनवधिकल्पः।७।पश्चादग्नेःकन्यामुपवेश्यान्वारब्धायांमहाव्याहृतिभिःस्तिस्रो
जुहोति।अथाव्रतीनोग्निःसंस्कृतंचहोमद्रव्यं।गृहीतोपगृहःस्रुवा।आचार्यःपश्चादग्नेःकन्यामुपवेश्य
दक्षिणतोवरस्यास्थितायामन्वारब्धायांमहाव्याहृतिभिर्भूर्भुवस्वरितिमंत्रैस्तिस्रआहुतीर्जुहोति।८।
15 समस्ताभिश्चतुर्थीमतीयातेतस्यांचोदनायां।समस्ताभिर्महाव्याहृतिभिस्तिस्रःभिरकीहुताभिश्च
तुर्थीमाहुतिंजानीयादेतस्यांमहाव्याहृतिचोदयां।यत्रमहाव्याहृतिहोमउच्यते।तत्रताश्चतस्रःप्रतीयात।
९।एवमनादेशेसर्वेषुभूतिकर्मसुपुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चेताश्चतस्रोजुहुयात्।एवमितिचतुर्भिर्महाव्या
हृतिभिर्मंत्रैरनादेशेअन्यासामाहुतीनांसार्वेषुभूतिकर्मसुशरीरसंस्कारास्युदयिकेषुपुरस्ता
च्चोपरिष्टाच्चभूतिकर्मसुएताभिरेवजुहुयात्।नान्यदेवतांतरमपेक्षतइत्यर्थः।भूतिकएवव्याहृति
परिमितंप्रधानांतदंगानीतराणीतिसूत्रपरिभाषाबाह्मिस्तनयहणात्।१०।राज्ञःसंम्राज्ञीश्वश्रुरेभवति
पितामाताभ्रातावास्याग्रेणमूर्द्धनिजुहोतिस्रुवेणवातिष्ठन्नासीनायाःआज्यमित्याघ्रत्यश्चुरेवः।सम्राज्ञी
श्वसुरेभवेत्यनेनमंत्रेणकुमार्याःपिताभ्रातावामूर्द्धन्येणस्रुवेणवातिष्ठन्कन्यायाःआज्युरवाः १५

आसीनाया मूर्द्धनि प्रत्यङ्मुखा जुहोति। छ। इष्टं मामिनासो तयत्वायदत्तमिति दक्षिणेन पाणिना दक्षि
णं पाणिं गृह्णाति सा कुशगुच्छमुत्तानेनोत्तानं तिष्ठन्नासीनायाः प्राङ्मुख्याः प्रत्यङ्मुखः। कन्याया आसीना
याः प्राङ्मुख्या दक्षिणं उत्तानं सांगुष्ठं तिष्ठन् प्रत्यङ्मुखो दक्षिणेन पाणिनोत्तानेन गृह्णाति। गृह्णामि त इ
त्येवमादिकमंत्रैर्वरो गृह्णाति। प्रत्यगाशीर्यागप्रयुक्तत्वात्। मंत्रस्यानभुवार्थसिद्धत्वात् तिष्ठन्नासी
नाया इति एवमादिनवक्तव्यं नदुच्यते पपरिभाषार्थं नामयो क विमावन वचनादि प्रपद्ये ‐ मवत्सादि
ति। छ। पंचजो त्तरायां जपित्वा। एतस्या एवोत्तरास्वपं वजपित्वा ततः। छ। अमोहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्य
मोहं। द्यौरहं पृथिवी त्वम् ऋक्त्वमसि सामाहं सामाहमनुव्रता त्वं तावेहि विवहावहै प्रजां प्रजनयावहै
पुत्रान्विन्दावहै बहून् ते सन्तु जरदष्टय इति। पूर्वोक्तस्य स्वस्त्ययनमंत्रः पाणिग्रहणाय। अस्मिन्नेव स
दवचारो ब्राह्मणा अग्निरूपा दक्षिणेन उदङ्मुखा उपवेश्य सूर्यां श्रावयेयुः। कन्यकां शिष्टाचारात्।
तथा वर्द्धिविधानं। श्रावयेदत्ति रूपे सुद्याता कन्यां पिता वा। दशपुत्रवती त्वं वन्न वलत्तं विपुत्र ते इति।
छ। उदकुंभं नवं भूर्भुवः स्वरिति पूरयित्वा। सोदकं नवं घटमुदकेन भूर्भुवः स्वरित्यनेन मंत्रेण पूर
यित्वा ततः। छ। पुंनाम्नो वृक्षस्य सक्षीरान्सपलाशान्सकुशानोप्य। तस्मिन्नेव कलशे पुंलिंगना
म्नो वृक्षस्य सक्षीरिणः सरसान्पलाशान्सकुशानोप्य प्रक्षिप्येत्यर्थः। छ। हिरण्यमिति त्रिकं।

त । स्मिन्नेव प्रदीपितामेकवृक्षात्याकवचनादिक ज्वाः ॥ छा । तं ब्रह्मचारिणे वा यतायप्रदायातमुदकं तं समर्पयित ब्र
ह्मचारिणे । सवाग्यतो धारयेत् ॥ छा । प्रागुदीच्यां दिशि ताः स्थेपाः प्रदक्षिणा भवंति । प्रागुदीच्यां दिश्यग्नेः ता आपो घट स्थाः
स्थाप्याः । स्थेपाः इति ता संज्ञा । तथा च स्था व स्थापयितव्या यथा वध्वा वरस्य क्रमणे पदा दूषिता भवंति ॥ छा । अश्मानं
वोत्तरत उपस्थाप्य । वराद्वा अनंतराभिः क्रियाभिरुदकं न स्थापनाद्याभिः सह समुच्चयार्थः । तावकृप्त कृत्वा
वरं वध्यमाणं कारयंति ॥ छा । पुर्दिस्त्र नरीत्युक्षाण्या वरो वदेत् मंत्रलिंगात् ॥ छा । एष्यश्मानमातिष्ठाश्मेव त्वं स्थि
रा भवाभितिष्ठ पृतन्यतः सहस्व पृतनायत इति ॥ छा । प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीय । गृहीतहस्तां वधूं । अधिस्था
पिता ॥ छा । तेनैव मंत्रेणाद्वितीयं वसनं प्रदायारेत्यासीदित्यनेन मंत्रेण । कन्यायै वरो द्वितीयमपि वसनं
दद्यात् ॥ छा । लाजांश्छमीपलाशमिश्रान्पिता भ्राता वा स्यादंजलावावपति । लाजाः प्रसिद्धा एव [illegible]
यस्तां छमीपर्णमिश्रा कन्यायाः पिता भ्राता वा स्यादिति स्वरूपादित्यर्थः ॥ छा । अंजलावावपति । अंजला
कन्याया आवपेत् ॥ छा । उपस्तरणाभिघारणप्रत्यभिघारणं वाज्येन । उपस्तरणमंजलावाजेन लाजाव
दाने द्वे त्रीणि वा । तत उपर्यभिघारणं वाज्येन । प्रत्यभिघारणं वा स्रुवपर्यस्य [illegible] विषः उपस्तरणप्रत्यभि
घारणानि द्वावकः कुर्यात् ॥ छा । तान्जुहोति । इयं नार्युपब्रूते लाजानावपंतिका । शिवा ज्ञातिभ्यो भू
यासं चिरं जीवतु [illegible] पतिरस्त्विति तिष्ठंति जुहोति प्रति मंत्रं जुहोति [illegible]
मंत्रांतेन प्रतीति [illegible] जुहोति । प्रतिमंत्रं जुहोति । तथैव मंत्रलिंगात् ॥ छा । अश्मक्रमणं पर्यावर्त्य द्वितीयं । १६

अश्मक्रमणाघेरात्यिवंतीयंहोमंकुर्यात्।द्वितीयमितिहोमानिर्देशोवासमोक्षनअतिषधार्थः।छ।।
९वंटतीयं।अश्मक्रमणाघेवंस्तीयमापिहोमंकुर्यात।छ।स्त्रीकामेनवउर्थ्यो।अमंत्रकमश्मक्रमणं
प्रदक्षिणमग्निंपर्यद्वित्यस्त्रीहोमंकुर्यात्।कामेनेतिहोसार्थेटतीयानेनयऽवमंत्रकामस्तंमनसा
ध्यायनजुहुयात्।छ।प्रागुदीच्यांदिशिसप्तपदानिप्रक्रमयति।वक्ष्मात्मेमंत्रैः।छ।१ष९कुप इषेद्वि
पदीरायस्पोषायत्रिपदीप्राणायनवायवउष्पदीपञ्चभ्यःपंचपदीऋतुभ्यःषट्पदीसखासप्तपदीभवेति
भवेत्ययमन्त्रेरष्टःसर्वत्रानुषक्तव्यः।इषपदीभवऊर्जेद्विपदीभवेत्येवं।छ।तान्यद्भिःशमयति।तानि
पदान्यद्भिःपरिषिंचति।पदावक्रमणादिहावक्रपवकरोति।यांविकांचनयशरुचिजआशिषमाशा
सतेयजमानास्यिवसति।छ।आपोहिष्ठीयाभिस्तिसृभिःस्कायाभिरद्भिर्मार्जयित्वा।आपोहिष्ठाम
योभुवइत्यनेनतृचेनस्कयाभिरद्भिर्मार्जनंतव्याततः।छ।मूर्द्धन्याभिषिच्य।वध्वावरस्यवालिकाःआ
पोमूर्द्धन्यवसिच्यएकदेशःसप्तमीनिर्द्देशात्।छ।गांदद्यानीत्याह।याजमानवादानस्यवरोहाव
वंगांतवतेदद्यानीत्याह।छ।आहलौत्यःकिंचिद्घातुसर्वत्रस्थालीपाकादिषुकर्मसुनकेवल
मंत्रान्येस्थालीपाकादिषुपार्वणप्रकृतिषुहिरण्यगोवासिकाऽस्वइत्यतषांयथासंभवंकिंचि
द्द्यात्।तथाकात्यायनः।पूर्णपात्रादक्षिणावरोवेत्याह।छ।सूर्यांविदुषेवाधूयं।वध्वास

रोवस्त्छादनं जालिकानः। वान। स्तूर्यां या वर्तितास्मै दद्यात् ॥छ॥ गोर्ब्राह्मणस्य वरः। कृषां वि द्विवाहवा ...ण
ति स्मर्यते। तत्र संगे नोपनयनाद्यर्थमाद्ये तदुच्यते। वरदाने चोदिते वर्षच्य वस्तु या ब्राह्मणस्य गोदानं चोद्य
त शतिशातव्यं ॥छ॥ ग्रामो राजन्यस्य। राजन्यस्य यजमानस्य वरदानचोदनायां ग्रामः स्यात् ॥छ॥ अश्वो वैश्यस्य। व
रदानचोदनायामश्वादानव्यश्वादितो भवति ॥छ॥ अधिरथं शतं दुहितृमते। तानन्यथाधिकं गवां शतं दुहितृ
मते दद्यात्। पाणिग्राह्यधनक्रीतां समानुषइति स्मृत्यंतरदर्शनात् ॥छ॥ याज्ञिकेभ्योऽश्वं ददाति। विवाह य
ज्ञप्रवीणाय ब्राह्मणास्तेभ्योऽश्वं दद्यात् ॥छ॥ १४ प्रावामुं चामीतिच्छ वंशं दशस्वतितिष्ठमानायाः। प्रभृ
वस्तिष्ठतिगमनार्थः। पितृगृहादायतिश्वशुरगृहं गच्छंत्यां प्रथमगमने आचार्यः प्रोवामुं चामीति ऋचं जपेत् ॥
छ॥ जीवं रुदंतीति प्ररुदंत्यां। जीवं रुदंति विमयंत अध्वरराति स्त्री स्वभावात् प्रथमगमने बंधुविरहनिमि
त्तं प्रवृत्तरोदयामेतामृचं आचार्यो जपेदुपदेशरूपवादवः ॥छ॥ अध्वरथ्या रूस्थो पां जनं पत्नी ऊरूते
दं नमीमदं तेत्येतया सर्पिषा। अध्वरश्च ब्रह्मरथयाने सनीति प्रतिपादनार्थः ॥छ॥ यथा रूस्थो पां जनमाव्या दि
पत्नी ऊरूं तनियमतः। अर्दं नमीमदं तेत्यनयर्वास्विव मंत्रं जापयतव्याः ॥छ॥ प्राचीनवाक्यादानव
कृत्य इति श्वेतास्यां चक्रयोः पूर्वया पूर्वमुत्तरोत्तरं। प्राचीनवाक्या यत्याद्धानवाक्ये सूर्य इत्येतया रश्मि
वोः पूर्वया प्रथमं चक्रमन्वं घादुत्तरयोत्तरं ॥छ॥ उभाभ्यां हिनि। अक्षाबलो युजंति युक्तास्त अस्मुहानि १७
एरतिद्वाभ्यां। तत्रापि पूर्वया पूर्वं युनक्ति उत्तरयोत्तरमिति। परिपन्थापादहिता नः। पूर्वं तत उ

त्ररर्यासत्वं । वक्रयोराप्यवं । छ । खवरघास्यात्यतयाप्लवनात्वृक्षस्यशम्यागार्त्तन्धिकाकेकांवयांनिखाय ।
खवरघस्यरखेनसइत्येतयच्चप्लवनोदृक्षस्ययुगस्यशम्यागर्तेषुशम्याकारामकेकांशारवांनिषने
तु । छ । नित्यावात्तिमंत्रवाशाष्टा । विकल्पार्थः । युगस्थाएववाविरंतिनीमंत्तिमंत्रयेत । खरघस्यनि
छ । अघोस्त्रायुंजंतियुक्तस्तेखुदक्षिणइतिद्वास्यां । उस्रावनडुहावुच्यते । तौयुंजंतियुक्तस्तेअस्तु
दक्षिणइतिद्वाभ्यां यथोक्तं । द्वाभ्यामित्युच्यते प्रथमयामेवोजययोऽनलिंगाशंकानिराशार्थं । छ ।
शुक्रावनडुहावित्येतनार्द्धर्चेनयुक्तावात्तिमंत्र्या युक्तौ वुस्त्राश्च शुक्रावनडुहावित्यर्द्धर्चेना तिमंत्र
येत । अत्र क्तौ युक्तौ प्रत्ययनिर्देशादतशायनोनसर्वत्रपूर्वकालनायां क्त्वाप्रत्ययोऽस्मिन्नयंय
क्वचित्याठ सा वर्यार्थ्यापि सवति । छ । अघयदिरथांगं विशीर्यते छिद्येत वा द्दितामेर्ष्ट दांकन्यां
प्रपाद्य । अथयधुक्षाहरथस्यकिंचित् अंगं ईषायुगादि विशीर्यते छिद्येत वा रस्मिन्नहनाद्दितक्त
आद्दितानेर्ष्ट दांकन्यां प्रवेश्य । ततः । छ । अतिव्ययस्वखदिरस्यैत्येतया दध्मात । तद्र्थांगं प्रतिरू
याति । अत्तिव्ययस्वेत्येतयाञ्जलिः । छ । अतिव्ययस्वखदिरस्येत्येतयाप्रदध्मात । नद्र्थांगं प्रतिरूपा
त । अतिव्ययस्वेत्येतयञ्जलिः । छ । त्वं चिदश्वमिति यं र्घि । त्वं चिदश्वं नवाजिनमित्येतया रज्जुव्यस्यायं
र्घिंबध्नीयात । छ । स्वस्ति नो मिमीतामिति पंचवं जपति । स्वस्ति नो मिमीतामश्विना सगइति [illegible]
शेसंस्कारं निर्वर्त्यं पंचवर्वं जपत । छ । सुकिंशुकमितिरथमारोहेत्यांच [illegible] सुकिंशुकं शल्मलिं विश्व

रूपामित्येतामृचं जपेत्। क। माविदन्परिपंथिन इति वधूपथे। माविदन्परिपंथिन इत्येतामृचं जपेद्वधूपथ
प्राप्ते। क। येवध्व इति श्मशाने। ये वध्वश्चंद्रं वहतुमित्येतामृचं जपेत् श्मशाने प्राप्ते। क। वनस्पते रा
तवल्श इति वनस्पतावृचं जपति। वनस्पते शतवल्शो विरोहेति। वनस्पतौ प्राप्तेऽर्द्धर्चं जपेत्।
क। सुत्रामाणमिति नावमारोहंत्यां। सुत्रामाणं पृथिवीं द्यामनेहसमिति जपेन्नावमारोहंत्यां वध्वां।
क। अश्मन्वतीति नदीं तरंत्यां। अश्मन्वती रीयते संरभध्वमित्येतामृचं जपेन्नावं नदीं तरंत्यां व
ध्वां। क। अपि वा युक्तेनैव रथेन नदीं तार युक्तेनैव रथेन गच्छंत्यामपि वा अश्मन्वतीं जपेत्। क। उ
द्व ऊर्म्मिरित्यगाधे। उद्व ऊर्म्मिः शम्या हंत्वित्यगाधेऽप उदके जपेत्। क। अप्रेहणं च। अप्रेहलें वोदक
स्यागाधवधा कर्तव्यं। क। इह प्रियमिति सप्तऋष्यान्त्याध्यायाः कृताः परिहाप्या। इह प्रियं प्रजया
ते समृध्यतामित्यतः प्रभृति सप्तऋष्यान्त्याध्याया वध्वाः आशीर्युक्ता आचार्यो जपेत्। विनियुक्ताः परि
हाप्या। नीललोहितमिति प्रसरबंधनेऽशातिरि विनियुक्तासीनी परित्यक्त्या। १५। क। आनडुहमि
त्युक्तं। आनडुहलोहितं चर्म दद्याद्‌ग्रीवं प्राग्ग्रीवं चोत्तरलोमम् अस्मादग्ने रूपस्वी यथोक्तं। क। तस्मिन्नु
पवेश्याचारस्त्रायां पतिष्ठतस्त्वाऽहुहोति। तस्मिन्नानडुहे चर्मणि यथोक्तं उपवेश्य वधू मन्वारब्धा
यां तस्यां पतिष्ठतस्त आहुतीर्जुहोति। सावित्रिति सर्वं नाम क। नेव वध्वा आमंत्रित्य। क। अग्निनादे १८
वन पृथिवी लोकेनालोकानामृग्वेदेन वदतानां तन चाश्म यां मासोऽस्वाहा। वायुनादेवे

नांतरिक्षलोकेन लोकानां यजुर्वेदेन वेदानां तेन त्वा शमयाम्यसौ स्वाहा। सूर्येण देवेन द्यौर्लो
केन लोकानां सामवेदेन वेदानां तेन त्वा शमयाम्यसौ स्वाहा। चन्द्रेण देवेन दिशां लोकेन लोका
नां ब्रह्मवेदेन वेदानां तेन त्वा शमयाम्यसौ स्वाहा। अग्निना देवेनेत्यादिभिः स्वाहाकारान्तैश्चतुर्भि
र्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहोति। असाविति सर्वनाम्नः स्थाने वध्वा आमन्त्रितान्तं नामग्रहणं तथा हि वा
क्यसंयोगः। ॐ। रूयात्तिपतिघ्नीं लक्ष्मीदेवरघ्नीं जारघ्नीं तां करोम्यसौ स्वाहा इति वा प्रथमया महा
व्याहृत्या प्रथमा पहिता द्वितीयया द्वितीया तृतीयया तृतीया समस्ताभिश्चतुर्थी। पूर्वस्मादाहु
तिः मन्त्रवदु[illegible]तत्य होनरं। रूयात्ति इत्येवमादिको मन्त्रः। असाविति सर्वनाम्नः स्थाने आमन्त्रितं
स्य वध्वा नाम्नः प्रयोगः। एवमानेन मन्त्रेण प्रथमाहुतिः। प्रथमया महाव्याहृत्योपहिता भूरग्निश्रीर्द्व
ता। एवं द्वितीयया महाव्याहृत्या भुव इत्येनया द्वितीयोपहिता तत्र प्रयोगः। भुवो यात्तिपतिघ्नी वा
लक्ष्मीदेवरघ्नीत्यादि समानं। एवं तृतीया महाव्याहृत्या तृतीयोपहिता प्रयोगः। स्वर्यात्तिपतिघ्नीत्येवमा
दि समानं। समस्ताभिर्व्याहृतिभिश्चतुर्थ्युपहिता। तत्र प्रयोगः। भूर्भुवः स्वर्यात्तिपतिघ्नीत्यनुषं
गः। एवं चतस्र आहुतीः। ॐ। अघोरचक्षुरित्यादि प्राशनं चक्षुषी विमृजीत। होमादनन्तरं आक्षिप्य
हितो अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधीत्यनयर्चा आघ्राणं नवध्वाश्चक्षुषी विमृजीत। ॐ। कन्यानश्च नरति

ति स्मृतिः। कशांतान निमृष्ट्या। कयानश्चित्र आ भुवदित्येनाग्निस्ति स्त्तिर्वध्नः। कशांतानतिमृश्येत्तु॥ छ॥ उत त्या द
व्यातिषजेति वतस्रोऽनु दृत्यां तस्याः हकारेण मूर्द्धनि संस्रावं। उत त्या द व्या त्तिषजेत्येव मादिका आम्नायपा
ठेन वतस्रोऽनु दृत्यान्ते स्वाहाकारेण मूर्द्धनि स्रव संस्रावं जुहोती ति वाक्यशेषः॥ छ॥ अत्रादौ कुमार मुसंग
मानयं तु नयतः सुजातमातयोनिमित्यनया पिवा तूष्णीं। स्रव संस्रावम् होमादनंतरं किं। विष्टशि कुमार मुसंगमा
नयंति। पुंसवती हलवनीति दर्शनात् पुत्रका मायाः पत्न्याः किं विशिष्ट कुमारं। विशिष्टाम्नि र्जनान्यांशासनानयं
पिटस्यांजातं। आतो यानिंग र्जयित्विति तयारुवा अपि वा तूष्णीं। विनामंत्रेण। छ। तस्यां जलाले फलानि दत्वा पुण्या
हं वाचयति। तस्य कुमारस्यासंगस्थस्य अंजलौ फलानि दत्वा आम्र षर्जूरादीनि ततो ब्राह्मणान् पुण्याहं वाचयं
ति। तस्य कुमारस्यासंगस्थस्य अंजलौ फलानि दत्वा आम्रषर्जूरादीनि ततो ब्राह्मणान् पुण्याहं वाचयं
हं वाचयति। तस्य कुमारस्यासंगस्थस्य अंजलौ फलानि द वा आम्र षर्जूरादीनि ततो ब्राह्मणान् पुण्याहं वाचय
ति। अनेन कुमारोसंगादिकर्मणा पुंसवती वीरप्रसूर्भवति। यस्मात्तस्मादेतत् कर्त
व्यं। छ। पुंसवती हुलवती। अनेन कुमारोत्संगादि कर्मणा पुंसवती वीरप्रसूर्भवति। यस्मात्तस्मादेतत् कर्त
तु। छ। पुंसवती हुतवति। अनेन कुमारोसंगादिकर्मणा पुंसवती वीरप्रसूर्भवति। यस्मात्तस्मादेतत् कर्त
तु। छ। पुंसवती हुलवति। राहिवस्तंमा वियोष्टमित्यनेन सूक्तशेषेण वरं ज्ञात्याः प
व्यौ। इहैव स्तमिति सूक्तशेषेण गृहान् प्रपादयंति। इहैव स्तंमा वियोष्टमित्यनेन सूक्तशेषेण वरं ज्ञात्याः प
तुर्गृहान्प्रवेशयंति। वरं च मंत्रलिंगात्। छ। गृहप्राप्तयोर्दंपत्यो र्नियममाह। १६॥ छ॥ दधिक्राव्णो अका
रिषमिति दधिसं पिबेयातां। समित्येकी सावेएककाल दधिसं विपिबयातां। दधिक्राव्णो अकारिषमित्येतय
र्चा। अन्यत्र सहभोजनप्रतिषेधात्। उत्तु वचनात् सहभोजनं। छ। वा यात्रा ता ता श्री यानमासाधुवदर्शनात्। इयं
तं कालमनयोर्वागयमो व्यापारान्तराकरणं। वा। छ। अस्तमिते ध्रुवं दर्शयति। ध्रुवं विधिपो ब्रह्माणमहीति अस्ते

मित्तवादित्यध्रुवारुन्धत्यौंनक्षत्रं दर्शयिद्व रवाक्षः। ध्रुवेधिपोष्यामहीत्यनर्चा। अमितान्महतांसात्त्विनमासि
पश्चात्पर्थः कर्त्तव्यः। छ। ध्रुवं पश्यामि प्रजां विंदयेति ब्रूयात्। अदर्शनेपिसतिपत्नी ध्रुवं पश्यामि प्रजां विंदये
त्येवमेव ब्रूयात्। छ। त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यं चारयातां पाणिग्रहणादनन्तरं त्रिरात्रामैथुननिवृत्तिः। छ। अधः
शायीयातां त्रिरात्रमितिवर्त्तते। त्रिरात्रं खट्वाशयनप्रतिबंधः प्रत्यर्कः। छ। दक्षारादनं संभुंजीयातां चित्ततंस
टक्षुतं वा तिरवेन। त्रिरात्रं दक्षारादनं संभुंजीयातां दंपती पिबतं वटक्षुतं वा वरगक्षतमिति टीकेन। छ
सायं प्रातर्वैवाह्यमग्निं परिचरेयातामग्नये स्वाहाऽग्नये स्विष्टकृते स्वाहेति। त्रिरात्राधिकारोनुवर्त्तते।
सायं प्रातरनेन होमेन त्रिरात्रं वैवाहमग्निं परिचरेयातां। विकल्पेन स्विष्टकृतः प्राप्तस्यानियमार्थं वचनं
छ। उमां सोमित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ पुमानिंद्रश्चाग्निश्च पुमांसं वर्द्धतां मयि स्वाहेति प्र
वींगर्त्तकामा। आग्नेय्याहुतेः स्थाने पुमांसौ मित्रावरुणावित्यनेन मंत्रेण गर्त्तकामा पत्नी जुहुयात्।
स्विष्टकृन्नित्यः पूर्वमितिवचनात्। छ। दशरात्रमितिप्रवासः। पाणिग्रहणादनंतरं दंपत्योः सहवा
सो दशाहानि कार्यमिदनर्थं पुंद्भिर्मेतामाहुः॥ १७॥ छ। अथ चतुर्थीकर्म। अथ शब्दाल्लौकिका ५ वा।
ग्नो अनुनाग्नेः। चतुर्थीकर्मेति वक्ष्यमाणस्य कर्मणो नामधेयं। छ। त्रिरात्रे निर्वृत्ते स्थालीपाकस्य
जुहोति। समारब्धयापि सिद्धे त्रिरात्रनिर्वृत्ते इति यदुच्यते। कालविधिर्वैयर्थ्यं विवाहार्थं स्थालीपाकस्य

त्वतयदव षषष्ठी।छ।अग्नेप्रायश्चित्तिरसित्वंदेवानांप्रायश्चित्तिरसि।यास्याःपतिघ्नीतनूस्तामस्याअपहहि।
नद्म्यतिप्रजापतइतिसप्तमीति।अग्नेप्रायश्चित्तिरित्येवमादिनास्वाहाकारान्तेनमंत्रेणवक्ष्यमाणधर्मैःप्रथमाहु
तिः।छ।वायोप्रायश्चित्तिरसित्वंदेवानांप्रायश्चित्तिरसि।यास्याअपुत्रियातनूस्तामस्याअपजहि।वायोप्रायश्चि
त्तिरित्यनेनमंत्रेणस्वाहाकारान्तेनद्वितीयामाहुतिंजुहोति।सूर्यप्रायश्चित्तिरसित्वंदेवानांप्रायश्चित्तिरसि।या
स्याअपशव्यातनूस्तामस्याअपजहि।सूर्यप्रायश्चित्तिरित्येवमादिनामंत्रेणस्वाहाकारान्तेनतृतीयामाहुतिंजु
होति।छ।अर्यमणंनुदेवंकन्याअग्निमयक्षत।सेमांदेवोअर्यमाप्रेतोमुंचातुमामुतः।अर्यमणंनुदेवमित्येवमादि
नास्वाहाकारान्तेनमंत्रेणचतुर्थीमाहुतिंजुहोति।छ।वरुणंनुदेवंकन्याअग्निमयक्षत।सेमांदेवोवरुणःप्रेतोमु
ंचातुमामुतः।वरुणंनुदेवमित्यादिनामंत्रेणस्वाहाकारान्तेनपंचमीमाहुतिंजुहोति।छ।पूषणंनुदेवंकन्याअ
ग्निमयक्षत।सेमांदेवःपूषाप्रेतोमुंचातुमामुतः।पूषणंनुदेवमित्यादिनामंत्रेणस्वाहाकारान्तेनषष्ठीमाहुतिंज
ुहोति।छ।प्रजापतइतिसप्तमी।प्रजापतेनत्वदेतान्यन्यइत्यनयर्चासप्तमीमाहुतिंजुहोति।सप्तमीग्रहण
मस्यतमंत्रसंदेहव्युदासार्थं।छ।स्विष्टकृत्यष्टमी।अग्नयेस्विष्टकृतेस्वाहेत्यष्टमीमाहुतिंजुहोति।अष्ट
मीग्रहणमसंदेहार्थं।१८।छ।अथैनांजामूलंपेषद्वचतुर्विलायामुदीच्यांतःपतिवतीतिद्वाभ्यांमंत्रेस्वाहाका
राभ्यांनस्तोदन्तिलतोनिर्बिंदेतु।अथैनांउतिपुर्णमफलीतियाअपिद्धातस्यामूलंपेषयित्वातस्यायानि
कारयित्वाहोनिःपतिवतीतिद्वाभ्यांमृद्भ्यांप्रत्येकंस्वाहाकारान्ताभ्यांमूर्धन्यस्नानाविदादिनानासिका २०

स्रुतादिर्निषिंचतमंत्रस्यपृथक्त्वात्कर्मपृथक्त्वमितिन्यायात्। नस्तइति नाराकारा हस्य नसादशपदन्नो मासिति। छ।
अत्र कर्म। आघाराज्यभागौ कृत्वा व्याहृतिचतुष्टयं। ततोऽग्निं जमूः नस्य निषेकोक्तिकर्म। ततो व्याहृतिचतुष्टयां त
तः स्विष्टकृदादिकल्पिकस्ततो महाव्याहृतिः सर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्याः। उक्तानुप्रहरणो समिदाधानं पर्युक्षणमु।
मार्जनं पवित्रयोरग्निप्रक्षेपो बर्हिर्होमः प्रणीताविमोको ब्रह्मणो विमोक इति। छ। गंधर्वस्य विश्वावसो मुखमसी त्युप
स्थं प्रजननयिष्यमाणो लिमृशेत्। गंधर्व वसो त्येवमादिना स्त्रीप्रजननं प्रजननकाले प्रजनयिष्यमाणो लिमृशेत्।
छ। समाप्तेऽर्थे जपेत्। निष्टान्तरेता सेकःऽर्थसमाप्तिः। तस्मिन्काले जपेत्। करणमंत्रमपि जपेदित्यादौ जापध
धर्मप्रयोगार्थं। उ [illegible] न्यायिष्ठ वृद इतिमाकृत्। छ। प्राणोतरेतोदधाम्यसावित्यनुप्राण्यात्। जपेदिति य उक्तः स
पुष्पमंत्र उत्तरात्यां सह विकल्प्यते। प्राणेत इत्येवमादिना मंत्रेण स्त्रियमनुप्राण्याद् असाविति सर्वनाम्नः स्थाने स्त्रीना
मग्रहणं त्वामंत्रितेन। छ। यथा भूमिरग्निगर्भा यथा द्यौरिंद्रेण गर्भिणी। वायुर्यथा दिशां गर्भ एवं गर्भं दधामि ते
साविति वा। वाशब्दः पूर्वेण सह विकल्पार्थः। यथा भूमिरग्निगर्भेत्येवमादिना मंत्रेणानुप्राण्यात्। अत्राप्यसा
वित्यस्य स्थाने आमंत्रितां तं जायानामग्रहणं। छ। आ ते योनिं गर्भ एतु पुमान्बाण इवेषुधिं। आ वीरोऽत्र जायतां
पुत्रस्ते दशमास्यः। उमां संपुत्रं जनय तं पुमाननु जायतां। तेषां माता भविष्यति जातानां जनयांसि च। पुंसि विपु
रुषे रतस्त स्त्रियाननुषिंच। तथा न इह ब्रवी ज्ञातान प्रजापतिरब्रवीत्। प्रजापतिर्व्यदधा सविता व्यकल्प
यत्। स्त्रीषूपमन्यास्वादधत् पुमांसमादधादिह। यानि भद्राणि बीजान्युषभा जनयंति नः। पत्तिं पुं

पुत्रं जनय सुप्रस्तार्द्धृत्तकालवा । अग्निरेतु देवीत्यस्य गर्भमाधेहि साधया । वृषाणं वृषन्ना धाहि प्रजायै त्वा हवा
मह । यस्य योनिं पतिरेतो गृभाय पुमान्पुत्रो धीयतां गर्भे अंतः । तं पिपृहि दश मास्यो न्तरुदरे स जायतां । श्रे
ष्ठातमस्य नामिति वा । आ ते योनिमित्येवमादिना । श्रेष्ठातमः स्वानामित्येवमं । तन मंत्रस्य स्तुदायेनानुप्रा
णनं जायायाः कुर्यादित्ययं तृतीयः पक्षः ऋतुकाले प्रजनयिष्यमाणो भूरिशो पुपस्थाभिमर्शनं अनुप्राणनं
च कुर्याद्गृह्यमाणविशेषात् । न चात्राशौचमपेक्ष्यं । पुरुषशीर्षोपधानवत् ॥ छ ॥ तृतीये मासि पुंसवनं ।
पुंसवनमिति वक्ष्यमाणस्य गर्भसंस्कारकर्मणो नामधेयं । तद्गर्भस्य तृतीये मासि भवति । छ । पुष्येन श्रव
णेन वा शुक्लपक्षे संस्नवाऽसंस्नवा पक्षत्र विकल्पः । छ । सोमांशुं पेषयित्वा कुशकंटकं वान्यतमो धस्य वा
स्कंधस्य वाऽत्यांशुं गां यूपस्य वा निष्पां । सोमांशुलता सोमिका दशाः । कुशकंटको दर्भशुक्तिः । न्यग्रोधस्य वट
स्कंधमध्यमशाखायाश्चंत्याशुंगाऽ श्रोकशा । यूपस्य वाऽग्निष्टाभिराहवनीयाभिमुखा । एतेषां सोमांशुा
दीनामन्यतममन्यत्पेषयित्वा नस्तो दक्षिणे ऽतानि विंचेदिति संबंधः । छ । संस्थितेन वा यज्ञेनैकः संस्रावं सम
स्तयज्ञैकः संस्रावं वा गृह्णीयात् तदपि पूर्ववदेवाच्यः सर्वविकल्पतो । छ । अग्निना रयिं तन्त्रस्थूरीपं सत्तिद्वानि
र्वनवत्पिशंगरूपरति वतस्थलिरन्त्रेस्वाहाकाराविनिर्नस्तो दक्षिणेतानि विंचेतु । अग्निनाऽयिमन्त्रस्थूवदित्येत
या सोमांश्वादीनामन्यतमदग्नेस्वाहाकारेणविनस्तो दक्षिणेतानि विंचेतु । एवं तं नस्थूरीपमपपो षयिति
त्यनयावीयावीरलिंगया स्वाहाकारान्तयान स्तो दक्षिणातो निषिंचतु । समिद्धां निर्वर्तनवस्त्रीमर्बाहिः र २१

त्वया तेस्वाहाकारान्तयानन्तरादक्षिणतानिषिंचेत् । नथाग्निसंस्कारः सुवरो वयोभिः [illegible] इत्येस यांते स्वाहाकाराया
नन्तरादक्षिणतोनिषिंचेत् । उच्चारएतेमंत्रास्ततो मंत्रपृथक्त्वं । त्रीणि यज्ञे कर्माणि [illegible] ॥ काश्यपेन कर्मा उपलेपनो
ल्लेखनाभ्युक्षणाग्निप्रणयनपरिसमूहनब्रह्मप्रतिष्ठापनप्रणीताप्रणयनं पवित्रीकरणादनपादिकं स्तरण
वित्रच्छेदनप्रोक्षणपर्युक्षणाज्याधिश्रयणासादनोत्पवनप्रोक्षणउशास्त्रवादानसमिदाधानानि क्र
त्वा च मन्ग्रेयस्यमेअकुतीर्दुवाइपनागोविकल्पितो । तत्र आवापस्थाने महाव्याहृतिचतुष्टयं । ततः सोमाग्न्या
दिभिः पिष्टैश्चतुर्भिः रम्भद्दक्षिणनासिकापुटेनिषेकः ॥ ततः महाव्याहृतिचतुष्टयं । विकल्पिकस्विष्टकृत् ।
महाव्याहृतिसर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्याः । उशानुप्रहरणं समिदाधानं । पर्युक्षणं मार्जनं प्रणीताविमोको ब्र
ह्मणो विमोक इति । २० ॥ छ ॥ चतुर्थे मासि गर्भरक्षणं । गर्भसंभवाच्चतुर्थे मासि गर्भरक्षणं नामकर्म कर्तव्यं । गर्भर
क्षार्थमितत्र तु संस्कारः ॥ छ ॥ ब्राह्मणाग्निसंविदानइतिषट् स्थालीपाकस्य हुत्वा । ब्राह्मणाग्निः संविदान इत्यवमा
दिकाभिः षड्भिः प्रत्यृचं षडाहुतयः स्थालीपाकस्यवदानधर्मेण हुत्वा ॥ छ ॥ अक्षीभ्यांतेनासिकाभ्यामितिप्रत्यृ
चमाज्यलेपेनांगान्यनुविमृज्य । अक्षीभ्यांतेनासिकाभ्यामित्येताभिः षड्भिः प्रत्यृचं यथालिंगमंगानि
दुर्वीताघशेषेणानुविमृजीत । अनुशब्दप्रयोगात् पठन्नेव मंत्रं विमार्ष्टि । आज्यलेपेनतिवचनात् परिस
माप्तेहोमकर्मणि अंगानि विमार्ष्टि । २१ ॥ छ ॥ सप्तमे मासि प्रथमगर्भे सीमन्तोन्नयनं । गर्भसंभवात्सप्त
मे मासि प्रथमगर्भे सीमन्तोन्नयनं नाम तत्र संस्कारद्वारेण गर्भसंस्कारकं कर्म ॥ छ ॥ ज्ञातामहतीवास

संपश्चाद्दाम्नरूपावस्यास्नातां गर्त्तिणीमहतवाससंपश्चाद्दाग्नाल्लौकिकस्य प्रणयनादिकृतसंस्कारस्योपावसा। छ।
अन्वारब्धायांमहाव्याहृतिभिर्हुवाष्ठालीपाकं। अवदानधर्मेर्जुहोतीति वाक्यशेषः। छ। अपयित्वामुद्गौदनमि
त्येके। संसृष्टेपि मुद्गमुद्गौदनशब्दप्रयोगात्। अपयित्वामुद्गौदनमित्युक्तं। ततश्च मुद्गतंडुलयोर्बकन्व
श्रयणं। छ। तुवद्दुपकरणानि स्युर्नद्वित्वं च। अस्मिन्सीमन्तकर्मणि त्रियान्युपकरणान्यवावतिकास्मि। तामिदु
लिंगाति नवेयुः। नघण्या। घटे बद्दारकं स्तर्पयेति। प्रणीताप्रणयनवर्ज्जं सिनीवाली मंत्रमनुमन्त्रितं मसइत्येव
मादीनि। तद्वत्तं पुण्यदस्तादिः। छ। धातादददातु दाशुषे प्राचीं जीवातुमक्षितिं। वयं देवस्य धीमहि सुमतिं सत्य
धर्मणः। धाताप्रजाया उतराय ईशे धातेदं विश्वं भुवनं जजान। धाता पुत्रं यजमानाय दाता तस्मा उ हव्यं घृतवज्जु
होति। नेजमेषपरापत इति तिस्रः प्रजापत इति षष्ठी। धातादददात्वित्यादिकाभिः षड्भिर्यथोक्ताभिः षड्वाज्याहुत
योऽवदानधर्मैः। प्रत्यृचमाज्यं जुहोति। छ। त्रिःश्वेतया शलल्यादर्भसूच्या वोदुंबरशलाटुभिः सह मध्य
हूर्द्ध्वं सीमन्तमुन्नयति। त्रिःश्वेतया सेधाशिलाकायादर्भसूच्या वोदुंबरफलैः सह मध्यप्रदितिनालिद
राद्दारात्योर्द्ध्वं मध्येनिवशरीरस्या केशांतमुन्नयति। छ। भूर्भुवः स्वरित्युसंगे निधाया उन्नयनकरणं भूर्भु
वः स्वरित्यानन मंत्रेण गर्भिणि निदधाति। छ। त्रिवृतिः प्रतिमुच्यकंठे बध्नात्ययमूर्जावतो वृक्ष ऊर्जीव फलिनि
नीत्रवेति। तदेवोन्नयनकरणं त्रिवृतिसूत्रे प्रतिमुच्या प्रतिभूवे तिवि वि बंधने त्रिवृति सूत्र बाध्यत्यर्थः।।
अयमूर्जावित इत्येवमादिना मंत्रेण गर्भिण्याः कंठे बध्नाति। छ। अथा ह वीणा गाथिनौ राजानं सं २२

गायन्तीति। वीणागाथिनो वीणागा। यनास्नानानंतरं महासजानगीतकेसु तथेति। छ। यो वा स्यान्यो वीर
नरः। अतिथायन विक्रांतकर्म्मानितं वा संगायतेति। तं तगाथास्त्रिःसंगायंति। छ। उदपात्रेऽहतानवनिनीय
विष्णुर्योनिं कल्पयतु राकामहमिति षलवेन पाययेत्। अहतनिर्मिमुदकं तां गर्भिणीं पाययेत् विष्णुर्योनिं
कल्पयत्विति त्येतयोदार्कादशी। राकामहमिति वषड्भिरृग्भिः प्रत्यृचमवयवशः पाययेत्। छ। सुपर्णोसि
गरुत्मांस्त्रिवृत्ते शिरो गायत्रं चक्षुः। छंदांसि गानि यजूंषि नाम साम ते तनूः। मदिमानीं गापयेत्। मांद
मानीनित्यप्रहृष्टानां मंगलानि गा-यथेनाः। छ। महाहेमवतीं वा महाहेमवती बहुस्त्रीधनसुवर्णालं
कृतानां वा गापयेत्। छ। रूपसो दक्षिणोदक्षिणा। अजननसमार्थ्यबिलीबर्दोऽस्य कर्मणि दक्षिणा। त्रिः
श्वेतयेत्यादि दक्षिणां तं शाकल्स्विष्टकृतः कुर्यात्। २२। छ। काकातन्यामवकवातन्याः कोशातक्या ब्र
त्याः कालक्लीतकस्येति मूलानि पेषयित्वोपलेपयेद्दशं यस्मिन्प्रजायेतेरहंसामपहात्वि। रक्षोपघ्ना
तार्थं न विघ्ना। सूतिकागृहोपलेपनं। यथोक्तैः मूलैः कारयेत्। काकातनी वृहत्का लिंगनिका। मवक
वापटोली। कोशातकी घोसुडी। वृहती प्रसिद्धा। कालक्लीतका लाचोरुरुावकुति। दृष्टार्थमुपलेपनं न
तु संस्कारो गर्भस्य। २३। छ। अथ जातकर्म। अथेत्यानंतर्ये। प्राङ्नाभिवर्द्धनात्। जातमात्रस्यानंतर
मनकात कर्मशिखां कुमारस्य शरीरसंस्कारार्थं कर्म कुर्यात्। छ। जातं कुमारं त्रिरन्यां वान्यानुज्ञाप्याह
वा आलिहिय कुषा समनि हिसाक्षाद निहीनत। जातमात्रं बालकं त्रिरन्यां वान्य त्रिरवज्ञायेत्यर्थः। म

अमंत्रकमन्यथा नानां। समंत्रिरनुप्राशनम् वाचा प्राशितिरिहीतिमंत्रं। छ। सर्पिर्मधुनि दध्युदकं च सन्निनीय व्रीहियवौ वा
संनिघृष्य। त्रिः प्राशयेज्जातरूपेण। सर्पिः प्रभृतीनि यथोक्तानि एकीकृत्य व्रीहियवौ वा मिश्रा संनिघृष्य हि
रण्येन त्रिः प्राशयेद् दक्षमालेन मंत्रेण प्राशनावृत्तौ मंत्रावृत्तिः क्रियागुणत्वान्मंत्रस्य। छ॥ प्रतेयछामि मधुमन्म
खाय वेदं प्रसूतं सवित्रा मघोना। आयुष्मान् गुपितो देवताभिः शतं जीव शरदो लोकेऽस्मिन्निति। एतावा
प्राशनमंत्रः। स नामधेयकार्य वाक्यसंयोगात्। छ। असाविति नामास्य दधाति। घोषवदाद्यंतरंतस्थं द्व्यक्षरं
चतुरक्षरं वापि वा पञ्चाक्षरं कृतं कुर्यान्न तद्धितं। असावित्यामंत्रितां तं यथोक्तलक्षणं। नामोच्चारयन्नामास्य
दधाति। नामास्य करोतीत्यर्थः। किं तत्। उच्यते। घोषवदादि। वर्गाणां प्रथमद्वितीयाः शषसाश्चाघोषाः। शिष्टा
घोषवंतः। तदन्यमादि। अंतरंतस्थं। अंतःशब्दो मध्यवचनो मध्येऽन्तस्था यरलवा एकोऽपि यस्य तदु
च्यतेऽन्तरंतस्थं। द्व्यक्षरं द्वावेव अक्षरौ यस्मिंस्तादृगुच्यते। एवं चतुरक्षरमित्यपि शब्दयोगात्समस्त्यंतरा
क्तान्यधिकाक्षराण्युदहृतानि। अक्षरलक्षणं चोक्तं शौनकेन। सव्यंजनः सानुस्वारः शुद्धो वापि स्वरोऽक्षरमिति
कृतं कुर्यादिति सामर्थ्यात्केवलस्य प्रत्ययस्य प्रयोगप्रतिषेधान्नकृदंतायां तं कुर्यादित्यर्थः। न तद्धितमिति कृ
द्विधानसामर्थ्यात्तद्धितांतस्य प्रतिषेधप्राप्तेन न तद्धितमिति वचनं घ्रामिअतद्धितप्रतिषेधार्थं। यथा नद्धिम
मिति। तदस्य पितामाता च विधानां। तुदध्याङ्गलिकं तु त्रि नामास्य कुमारस्य पितरावेव विधातां। नान्ये॥
छ। दशम्यां व्यावहारिकं ब्राह्मणजुष्टं। दशम्यामतीतायां व्यावहारिकं नामधेयं नसारप्रयोजनं ब्राह्मणजुष्टं २२

मंगलार्थं नाम कुर्यात्। तत्र घोषवदादीत्येमादिना प्रकृ मित्यर्थः। ला वार्थमितोक्तं। छ। गोः स्तनस्य स्तु ले तस्मा
निलोहितानि वरोमा लिमं स्वंकारयित्वा तस्मिन्नेव वत्रउ ष्टये सन्निनीय वउः प्राशयेदिति मांडूकेयः। य घोका
निगालो मानि विमृष्या त्र्यवहारयोग्यानि रूवा सर्पिर्मधुनि दध्युदक वत्रउ ष्टये सान्निनीय इतेय छ। मीत्य
नेन मंत्रेण पूर्ववद्वउः प्राशयेत्। एवं मांडूकेय आचार्यो मेने। आचार्य ग्रहणं विकल्पार्थं। छ। भूरृग्वेदं
त्वयि दधाम्यसौ स्वाहा। भुवो यजुर्वेदं त्वयि दधाम्यसौ स्वाहा। स्वः सामवेदं त्वयि दधाम्यसौ स्वाहा। भूर्भुवः
स्ववाकोवाक्यमिति हासपुराणमोंसर्वान्वेदांस्त्वयि दधाम्यसौ स्वाहेति वा। मांडूकेय पक्षे एवावदे मंत्रवउ
ष्टये न प्राशन विकल्प आनन्तर्यात्। असावित्यस्य स्थाने पूर्ववन्नामकरणं। छ। मेधाजननं दक्षिणकर्णे
वागिति त्रिः। वागित्यनेन मंत्रेण त्रिरावृत्तेन कुमारस्य दक्षिणकर्णे मेधाजननं कुर्यात्। अस्येव प्रयुज्यमानस्य
मेधाजननं फलमित्यर्थः। छ। वाग्देवी मनसा संविदाना प्राणेन वत्सेन सह इन्द्रप्रोक्ता। जुषतां वा सौमनस्या
य देवी महीमंद्रा वाणी वाणीचीः सलिलाः स्वयं भूरिति वा अनुमंत्रयेत्। वाग्देवीत्येवमादिना मंत्रेण कुमार
मनुमंत्रयते। वश ष्टपूर्वेण सहस [illegible] यार्थः। छ। शणसूत्रेण विग्रंथ्य जातरूपं। जातरूपमिति स्त्रिवं
स्स्यारव्या। तच्छणसूत्रे बद्धं रुवात तः। छ। दक्षिणपाणावपिनह्याका नातु। तच्छणसूत्र बद्धं जातरूपं
कुमारस्य दक्षिणपाणावपिनह्याका नात्सूतिका गृहनिष्क्रमणादित्यर्थः। छ। ऊर्द्ध्वं दशम्या ब्राह्म
ण्याद द्यात्। एतावन्तं कालं कुमारपाणिबद्धं धारयित्वा ऊर्द्ध्वं दशम्या ब्राह्मणाय दद्यात्।। छ।। –

अमावा कुर्वीत। जन्मजातरूपं गृहेवा कुर्यात्‌। ब्राह्मणदानविकल्पः।छ। कर्म्माप्यात। आघहोमानंतचा
महाव्याहृतिवज्रदृष्टयेनवतस्त्र आघारकृतयः। कुमारस्याच्छवाननमनुप्राशनं सच्छिशदीनां विकल्पिता
नाविकल्पितमंत्रैः प्राशनं मेधाजननमनुमंत्रणं जातरूपबंधनं। महाव्याहृतिवज्रदृष्टयेनाघारकृतिव
ज्रदृष्टयं स्विष्टकृदादिकल्पिको महाव्याहृतिसर्वप्रायश्चित्तप्राजापत्याः। कुशानुप्रहरणं सामिदाधानं
पर्युक्षणं मार्जनं प्रणीताविमोको ब्रह्मणो विमोक इति।२श।छ। दशरात्रे वोच्छानं। वशिष्ठोपधायास्मर
णमितरवर्ण्ययोः।छ। मातापितरौ शिरस्नातौ वहतवाससौ। शिरस्नौ। नावितिवनास्पृगंधिस्नाता
वितिगम्यते। अहतवाससावितिनववाससौ सवन इति वाक्यशेषः। अष्टघकसूत्रवरणता।छ।१तस्मि
न्नेव सूतिकाग्नौ स्थालीपाकं श्रपयितव्या।१तस्मिन्नेवसूतिकाग्नावितिबुवन्नेतज्ञापयति। सूतिका
गृहद्वारेग्निर्धार्यधारयितव्यो जातकर्म्माप्पितत्रेवकर्त्तव्यमिति। स्थालीपाकंश्रपयेच्चेति वचनं
यहणोसादनप्रोक्षणनिर्वापार्थं। अन्यत्रापि श्रपयिचेत्यस्यातिरेकस्यायमेवार्थः।छ। जन्मतिथि
कुर्यात्त्रीणि चरुनि सदैवतानि। जन्मतिथिमुद्दिश्य चरुर्थं तां स्थालीपाकस्यावदानं यत्कुर्यात। ज
न्मतिथिं यस्यां कुमारो जातः।१एवं त्रीणि चरूनि सदैवतानीति विचरशः स्थात् तान्निनरहत्राण्युर्यात। त
स्यादेवतास्मरणमथास्ति। तयथा अग्निर्देवता कृत्तिका प्रजापतिरा गातस्तस्मात् ... यन्नक्षत्रं तद्दे
वताप्रदानकुर्यात्‌ नक्षत्रदिणीत्यादिरिति।छ। तन्मात्रस्कुर्यात्संस्कि ... देवत सर्वत्र। २८

यस्मिंकुमारोजातस्तस्मात्पूर्वंयन्नक्षत्रंतद्देवताप्रदानंकृत्वातन्नक्षत्रप्रदानंचततोजन्मनक्षत्राद्देवताप्रदानंततअपरि
ष्टस्याद्देवताप्रदानं।एवंतन्माघशुक्रयाद्यास्मिन्जातस्यात्पूर्वंतुदेवतंसर्वत्रेति।छ।आयुष्टेअद्यगीर्भिरयमग्निर्व
रेण्यः।आयुर्नोदेहिजीवसे।आयुर्दाअग्नेहविषावृधानोघृतप्रतीकोघृतयोनिरेधि।घृतंपीत्वामधुचारुगव्यं
पितेवपुत्रमभिरक्षतादिममिति।त्वंसोममहेभगमितिदशमीस्थालीपाकस्य।स्थालीपाकस्येतिब्रुवन्नेतद्दर्शय
तिदशैतास्थालीपाकादेवावदानधर्म्मेराहुतयः।छ।नामधेयंप्रकाशंकृत्वा।व्यावहारिकंनामधेयंप्रकाशंकृ
त्वाततः।छ।ब्राह्मणान्स्वस्तिवाच्य।ब्राह्मणाःस्वस्तीतिवाचयितव्याः।ततःस्विष्टकृदाहुतिः।छ।एवमेवमासिमा
सिजन्मतिथिंवर्द्धुवा।एवामवतिसूतिकाग्निर्लभ्यते।दृव्येतिवचनादुपहोमः।ऊर्द्ध्वंसंवत्सरात्कृच्छ्रात्सोजुहोति
सूतिकाग्निनिवृत्तिर्यस्यअग्नावितिवचनात्।शेषंपूर्ववत्।छ।अथषष्ठेमास्यन्नप्राशनं।जन्मनःषष्ठेमास्य
न्नप्राशनंनामसंस्कारविशेषस्तत्कर्त्तव्यो।छ।आज्यमन्नाद्यकामः।आशयेदितिवर्तते।कुमारस्यान्नाद्य
कामस्तद्दर्थेमाजंनांसंप्राशयेत्।प्रकृतंकुमारं।छ।तित्तिरंब्रह्मवर्चसकामः।तित्तिरस्ययवः।तत्तिरिमांसं
ब्रह्मवर्चसंस्पष्टाध्ययनसंपत्तिस्तन्निमित्तान्वर्धा — दयः।छ।मात्स्यंजवनकामः।मात्स्यंमांसं।जवनंवेगगम
नं।छ।घृतौदनंतेजस्कामः।घृतेनोपसिक्तौदनोघृतौदनः।वृत्तानुपसेचनक्रियायाअन्तर्गतावात्यन
दयाःसामार्थ्यान्तौकुरेवास्याधिकारोवैश्वानरवत्।यस्मिन्जातएतामिष्टिंनिर्वपेत्पूतएवसइतिवद्या।
छ।दधिमधुघृतमिश्रमन्नंप्राशयेत्।नित्यामन्नप्राशनंसंस्कारार्थीयंकामाश्रवणात्।छ।अन्नपातं

न्नस्यान्नादस्य नमीवस्य शुष्मिणः। प्रप्रदातारं त्वा विश ऊर्जन्नो धेहि द्विपदे चतुष्पदे। यद्विद्धि महस्थितु। इम
मग्न आयुषे वर्चसेति अग्ने मा जो वरुण सोमराजन्। माते वासमा अदितिः शर्म यंसद्विश्वे देवा जरदष्टिर्यथा
सदिति हुत्वा। अन्नपत इत्यादिकया आहुतिरुक्ता यद्विद्धिते पुरुषत्रायविष्ठेत्या द्या आहुतिर्द्वितीया। महस्थि
दन्नपत सोऽसीकरत्या द्या आहुतिस्तृतीया। इममग्न आयुषे वर्चस इत्येवमादिकाया आहुतिश्चतुर्थी। एवमे
ताश्चतस्र आहुतीर्हुत्वा। छ। अग्न आयूंषि पवत इति मंत्र्य। अग्न आयूंषि पवस इत्यनेन मंत्रेण कुमारमभि
मंत्र्य। छ। उदगग्रेषु कुशेषु स्योना पृथिवि भवेत्युपवेश्य। कुमारमुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङ्मुखमुपवेश्य
ततः। छ। महाव्याहृतिभिः प्राशनं। महाव्याहृतिभिः त्रिभिः प्रतिमंत्रं दधिमधुघृतमिश्रस्यान्नस्य प्रा
शनं कारयेत्। इतरस्यापि कामसंयुक्तस्य छागमांसादेरपि च प्राशनक्रिया। छ। शेषं माता प्राश्नीया
त्। कुमारप्राशितशेषं तस्यैव माता प्राश्नीयात्। छ। २६। संवत्सरे चूडाकर्म। जातं कुमारमित्यतः प्रभृति
कुमाराधिकारोऽनुवर्तत एव। जन्मतः संवत्सरे पूर्णे कुमारस्य चूडाकर्माख्यः शरीरसंस्कारः कर्तव्यः। छ।
तृतीये वा वर्षे। पूर्वेण सह कालविकल्पः। छ। अग्निमुपसमाधाय लौकिकमुक्तं वा तु। छ। व्रीहियवानां
तिलमाषाणामिति पात्राणि पूरयित्वा। अभिप्रेतानां व्रीह्यादीनां पात्राणि चत्वारि निदध्यात्। छ। आ
नडुहं च गोमयं कुशानिति त्रंच केशप्रतिग्रहणाय आदर्शं नवनीतं लोहक्षुरं वा तरत उपकल्प्य। न पिता नं
त्यर्थं अन्यपात्राणि। आनडुहं गोमयं यथोक्तं। कुमारस्योपवेशनाय। गोमयं कुशानित्तं केशप्रतिग्रहि

नायछिन्दन्ति। केशान्धारयन्तीत्यर्थः। ताम्रमयं क्षुरं। केशच्छेदनाय। आदर्शस्पर्शनाय। एतान्युत्तरतोऽग्नेरुपस्थाप्य।
छ। संस्पृष्टं चाघ्नं मृतावरीरूर्मिणा मधुमन्नमाः। पृष्टं वतीर्मधुनापयो मंत्राः वनस्य मातयस्त्वस्नास्व पुंसीता आसिं
वति। संस्पृष्टं चाघ्नमित्येवमादिना मंत्रेण मितस्नास्व सुपीताः प्रक्षिपेत्। छ। आपउंदं उजीवसे दीर्घायुत्वाय वर्च
से। त्र्यायुषं जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषमगस्त्यस्य त्र्यायुषं यद्देवानां त्र्यायुषं तन्ते करोमि त्र्यायुषमित्य सावितिशी
ता स्नातिरद्भिर्दक्षिणं केशपक्षं त्रिरुन्दनक्ति। आपउंदं उजीवस इत्येवमादिना मंत्रेण सावितिसर्वनाम्न छ। नेउ
मारस्यामंत्रितां तं नामग्रहणानु दक्षिणं केशपक्षं त्रिः प्रक्षालयति। प्रतिप्रक्षालनं मंत्रावृत्तिर्गुण नूतवान्मंत्रस्य। शीतोष्णा
भिरिति पूर्वमंत्रेण मिश्रितानि तेनमिश्राः रण त्रेषु सर्वप्रायश्चित्तं। मंत्रविनाशं त्र्यायुषमिति करणव्यवच्छेदार्थे तय
छ। अमिमधुमन्मरवायेत्येवमादिषु। वेतन्यायः। छ। शिलाल्योक विजटानकृत्वा। शललीत्रिःश्वेता सेध्म शलाका। त
या विजटान्केशान्कुर्यात्। एकश्चति विकल्पार्थः। छ। नवनीतेनाभ्यज्य। तानेव कुशान्नवनीतेनाभ्यनक्ति। छ। उष
वे त्वा पस्त्विनमिति कुशतरुणमंतर्दधाति। उषाधत्राय स्वधिनमित्यनेन मंत्रेण कुशतरुणं केशानां छेदनस्य व्यव
नं करोति। छ। केशान्कुशतरुणं चादर्शनसंस्पृश्य। तं त्राणेव स्पर्शनमग्र हस्यमाण विशेषात्। छ। तेजो सिस्व
धितिष्टे पितामेनं हिंसीरिति लोहक्षुरमादत्ते। तद्योऽत्येवमादिना मंत्रेण नाम्ना स्वधितं क्षुरमादत्ते। सा
मय्यति। छ। येनावपत्सविता श्मश्रूण्यग्रे क्षुरेण राज्ञो वरुणस्य विद्वान्। येन धाता बृहस्पतिरिन्द्रस्य चावपच्छि
रः। तेन ब्रह्मणो वपतेदमद्य आयुष्मान्दीर्घायुरयमस्तु वीरो। सावितिकेशान्छिनत्ति। कुशतरु

ण्यं या त्वना वपदित्येवमादिना मंत्रेणाविति सर्वनाम्न स्थानप्रथमांतं कुमारनामग्रहं कुशाग्राणि क्षुरेण स
कृत्तेन रुणनिक्ति नत्ति। दक्षिणपक्षवर्त्तीत्याल्पकातिक्षिवा कुशजिते सगोमयेनिदधातिति स्यिवं प्रयोजने
वात॥छ॥ एवं द्वितीयमेवं तृतीयं॥ एवं द्वितीयं छेदनं दक्षिणपक्षपर्वा॥ आपशुं दधित्येवमादि सर्वं निर्दि
श्यते। तृतीयमपि छेदनं दक्षिणपक्षएव वा॥छ॥ एवं द्विस्तृतीयतः। उत्तरतः शिरसएवमेवो दूनप्रभृति छेद
नांतं द्विः कर्यं॥छ॥ निकटयोः षष्ठसप्तमे गोदानकर्मणि। कुर्यावेव निकाटो। तयोः षष्ठसप्तमे छेदने
गोदानकर्मणि कुर्यात् गोदानकर्माणि वक्ष्यति। षोडशे वर्षे ऽष्टादशे वेत्यनंतरमेव॥छ॥ एतदेव गोदा
नकर्मा यज्ञूडाकर्म। अग्निमुपोस मास्यवब्रीहियवानांः इत्येवमादि यदुक्तं एतदेव गोदानकर्म॥छ॥
षोडशे वार्षे ऽष्टादशे वा। गोदानकर्म कार्यमिति शेषः॥छ॥ तृतीयउप्रवपने गां ददात्य हतं च वासः।
उरादुकुल व त्रपि तृतीये प्रवपने केशाग्रच्छेदने गां ददात्य हतं वासः॥छ॥ तूष्णीमावृतः कन्या
नां ज्ञानकर्मप्रभृतयः। सर्वा ह्यावृतः पूर्वोक्ताः कन्यानां शरीरसंस्काराः स्तु तूष्णीं कर्तव्याः॥छ॥ चूडा
कर्मलिकमपद्वतिः। श्रवणनाघत्ताणान्तं समानं। प्रस्तुतामेन। पात्राणां ब्रज्जादि प्रसर्पनीयं प्रोक्तानां
आसनमानेनुदस्य वर्मूल्लोगामयः कुशिति तनादर्शलोहक्षुराणां चनवनीतेशलल्योः पा
त्रिकां प्रघत्तागोविकल्पितोऽकुचातनोमंत्रिस्य उत्तिष्ठित स्तः। प्रति मंत्रमाज्याहुतयः। ततः संट २६

यद्वेमितिमंत्रेणोष्णास्वपुस्तुसीतासकः। तताद्दक्षिणपक्षगोदानाद्दूनमापश्टुंदां वितिशीताज्ञाति:। शलल्या
विजटीकरणं नवनीताभ्यंगः। अपणार्थस्य केशाग्रोकृदशास्याब धरतिष्ठणान्तर्द्धानं। आदर्शेनात्मयो:
संस्पर्शनं। क्षुरादानं। तसीत्यादिना। येनावपदित्यादिना केशाग्रकरातरूणछेदनं। दक्षिणा १ वकेशक
क्षिउद्द न प्रच्छ तियवपणां तेद्वितीयं १ वमेटतीये। जारहतश्च वृवाससोनं दानं। १ वं द्विरुक्तरतः कुवाश
हाप्य हास्तो मत्वा व्याहृति। निश्वत स्हा। तिष्ठन स्मृतिः प्रतिमंत्रं वतस्य आकुतीकुंचा। स्विष्टकृदादिप्रातिस्मुता
होमेन समानं। क्ष। प्रागुदीच्यां दिशि बाह्यो पश्चिक देशे ऽपां वा समीप केशान्निखनेति। विशिष्टाद
शच्छाने केशानोशिरासि धारिताया: सर्वे अरव धारयितु: संस्कारार्थं। केशानिति द्वितीयानिर्दिशा
त्ननिपतिकर्मैंत तां क्ष। नापिताय धान्यपात्राणि नापिताय। प्रवपनकर्तैधान्यपात्राणि परितोषा
र्थं दद्यात्। द्विरन्यासोऽध्याय: सप समास्तो स्वस्य यनाय। २७। क्ष। इति श्रीरत्नायर्न्नाम्नाय स्मृति
शास्त्रविवरणे प्रथमोध्याय: समाप्त:। क्ष॥ श्री: फ०८ गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत। गर्भाष्टमे
षिति न पालिसमासार्थ:। ब्राह्मणमुपनयेतेति ब्राह्मणमुपनयातनसंस्कुर्यादित्यर्थ:। उपनयना
र्थं किमेष्यित। प्रतिवर्षमजिनविरोधो वक्ष्यमाणा। क्ष। ऐणेयेनाजिनेन। एणी मृगीतद्दीणेन चर्मी
णा। आक्षादितशरीरं ब्राह्मणं। क्ष। गर्भाद्दशमेषु वा। गर्भाद्वर्षेण सहगण्यमानानि नव गर्भाद्दशमा
नि। सामाभ्यापि तो विकल्प:। क्ष। गर्भैकादशेषु रुत्रियं तेरावण। उपनयतेति वर्तते। १ कादशे

ष्टवार्षेषु गर्भसहचरितं । वर्षं गर्भस्तस्मादष्टमानो यनित् । तदेकादशेषु क्षत्रियमुपनाययेत् । तोरवेण यमलि
क्षादितं ॥ क्ष ॥ गर्भद्वादशेषु वैश्यं गर्भेन । उपनयतेति वर्त्तते । वैश्यं गर्भेन चर्मणाच्छादितं गर्भद्वादशे
षु वर्षेषु उपनायते ॥ क्ष ॥ आषोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालः ॥ आ इ अतिविधिषु इष्ट्याः । देवा
नुष्ठाद्वा प्रतिबलो कृत्वाष्टम गर्भदशमे षष्ठ इति कांतेषु षोडश वर्षाद्ब्राह्मणस्योपनयनकालो नातिप
ति ॥ क्ष ॥ आद्वाविंशात् क्षत्रियस्य । उपनयनकालानपगमः ॥ क्ष ॥ आचतुर्विंशाद्विशस्य । उपनयनका
लो नातिवर्त्तते ॥ क्ष ॥ अत ऊर्द्ध्वं पतितसावित्रीका भवंति । सावित्रीशब्देनोपनयनं लक्ष्यते । तेन ही
ना व्रात्या भवंतीत्यर्थः । अतस्याचीर्णप्रायश्चित्तात् ॥ क्ष ॥ नैनाननुपनयेयुः । शिष्टानामयमुप
देशः स्मरणात् ॥ क्ष ॥ नाध्यापयेयुः । प्रमादोपनीतानप्यान्यैः ॥ क्ष ॥ नयाजयेयुः । अध्यापितानप्यज्ञा
नात् ॥ क्ष ॥ नैभिर्व्यवहरेयुः । विवाहः कन्यादानपरिणयादिलक्षणः नमध्यपतिः सहनक्षुर्भिः ॥ क्ष ॥ अ
हतेन वा सर्वानिमखालिनः । अजिनसहविकल्पसर्वाश्रमधर्मार्थं ॥ क्ष ॥ धनुर्ज्या क्षत्रियस्य । धनुर्गुणो
धनुर्ज्या । सा क्षत्रियस्यामरवला कार्या ॥ क्ष ॥ अपि सूत्री वैश्यस्य । तद्धितनिर्द्देशात्तद्विकारः ॥ क्ष ॥ पाला
शो बिल्वो वा दंडो ब्राह्मणस्य । दंड यार्विकल्पो न समुच्चयो दंडप्रयच्छनीत्यकप्रयोगदर्शनात् ।
क्ष ॥ नैयग्रोधः क्षत्रियस्य । न्यग्रोधमवटस्तद्वयवो नैयग्रोधः । सदंडः क्षत्रियस्य भवति ॥ क्ष ॥ औदु
म्बरो वैश्यस्य । उदुम्बरावयव औदुम्बरः ॥ क्ष ॥ प्राणसम्मितो ब्राह्मणस्य । प्राणशब्देन घ्राणं निर्ग २७

मतंना सायं लक्ष्याना मुखप्राणशङ्काति। धाया। नववायु — सस्माना शात्॥१॥ ललाटसम्मितः क्षत्रियस्य॥
ललाटस्य अस सम्मितो न तु ललाटमात्र एव दंडः कार्यः योग्यत्वात्। अप्रसिद्धत्वाच्च उरस्थलमात्रे दंड शूद्रस्य॥
केशसम्मितो विप्रस्य स्यात्। पादत आरभ्य। केशान्त्यो विप्रस्य दंडो भवति॥ सर्वेषां सर्वेषां दंडमाणां निवे
र्णेषु व स्थाया। क्कानि परस्परं विकल्पयेत्। स्मृत्यंतरदर्शनात्॥ येनाबद्धेनोपनयेत्ता वार्या वीनं ततो ये
नालंकारादिना बद्धेन उपनयेत्ता वार्या माणवकं। तन्माणवक आचार्य॥ याधारयन्निवातनवा। हीना
न्नवसुवे यता यथा पवित्र स्त्र वारिणउ क्कान यथाणुस्मवादिस्मुकदा विदा वायौ॥ न्यथापी॥ नितदर्यमिव
तद्वचनं। असंपुज्य विधीमानत्वादि एव त्रियस्याचात स्याधारणं॥ परिवापयोपनेयः स्यात्। परिवापनं
मुंडनं तत्कार विप्रोपनेयो नवेन्माणवकः। उपनेय उपनयार्हः। स्मृत्यंतरोक्तस्यदरयस्य जटिलत्वेशि
खाजूरत्वं कनाति मतमाचार्यस्य॥ आप्लुत्यालं कृत्या। आप्लवनं मंगल्यैरुदकैरावरतो निर्वर्त्य अ
लंकृत्वा यथाविभवं॥ कुर्वाजघनेनाग्निं तिष्ठतः प्रङ्मुख आचार्यः प्रत्यङ्मुखस्तरः। ननु कुर्वेति
कथयन्नमुच्यते। यावता प्राक्न एवं व्याहृतिहोमः। एवमनादेश सर्वेषु नूतिकर्मसु पुरस्ताद्धोपरि
ष्टाच्चेतास्तिरवकुर्युः यानुदिति सत्यं। नूतिकर्मस्विदुद्या यमुच्यते। मेखलाबंधनं तु दृष्टार्थं ब्रह्मचा
रिणः कर्म कुर्वत आचार्यस्य भूषानिमित्तं हस्तमस्थानं मेखला। अतएवमादिकम नूतिकर्मा
णि व्याहृतिहोमं तच्चिवकथं नाम स्यादिति दृष्टं च तस्मुक्तं॥ तिष्ठंतं स्ति ष्ठेत मुपनयेत। तिष्ठन्नाचा

यस्माद्भुखास्तिष्ठन्नग्न्माणवकं प्रत्यङ्मुखमुपनयेत् ॥ क्रि ॥ इयं दुरुक्तात्परिबाधमाना वर्णं पवित्रं
पुनती न आगात् । प्राणापानाभ्यां बलमाविशन्ती सखा देवी सुभगा मेखलेयम् । इति त्रिर्मेखलां प्र
दक्षिणं त्रिः परिवेष्ट्य । इयं दुरुक्तादित्येवमादिना मन्त्रेण त्रिराहतेन मेखलां कटीप्रदक्षिणं त्रिः परि
करेण वेष्टयति । त्रिगुणमाचारतं त्रिर्वेष्टयति । ववनादेवं नवगुणं त्रवति ॥ क्रि ॥ ग्रंथिरेकस्त्रयो पि
वा पिवा पंच वा । आर्षेयसंख्यया मेखलायां ग्रंथिकरणं ॥ क्रि ॥ यज्ञोपवीतं दत्वा यज्ञोपवीतम
सि यज्ञस्य त्वा यज्ञोपवीतेनोपनह्यामीति । यज्ञोपवीतमसीत्येवमादिना मंत्रेण स्पृष्ट्वा तंतरख सिद्धं यज्ञो
पवीतं दत्वा ततः ॥ क्रि ॥ अंजलीं पूरयित्वा प्येन माह को नामासीति । आचार्यो माणवकोऽञ्जलिमा
मीयं वअदकेन पूरयित्वा प्येन माणवकमाह । को नामासीति ॥ क्रि ॥ असावहं भो ३ इतीतरः । सा
वित्रिप्रवमांतमात्मीयं नामोद्दिश्यानुसंहितमसावहं भो ३ इतीतरः । आचार्यो माणवकमस
एवं नाणयित्वा इदं वद भो हं सो भो इति स्वरूपापवर्जनाय ॥ क्रि ॥ समानार्षेय इत्याचार्यः । समाना
र्षेय इतीमं शब्दमाचार्यमाह ॥ क्रि ॥ समानार्षेयोऽहं भो ३ इतीतरः । माणवकः समानार्षेयो
हं भो ३ इति यथा ब्रूयात्तथा आचार्येण कर्तव्यं ॥ क्रि ॥ ब्रह्मचारी नकान्ब्रूहीति । आचार्य ब्रू
हा ॥ क्रि ॥ ब्रह्मचार्यहं भो ३ इतीतरः । ब्रह्मचार्यहं भो ९ वमितरो यथा ब्रूयात् तथा आचार्य २८
ण विधेयं ॥ क्रि ॥ भूर्भुवः स्वरित्यस्याञ्जलावञ्जलीं स्त्रीनासिञ्चा । भूर्भुवः स्वरित्यनेन मंत्र

णाचार्यमाणवकस्यांजल्लोत्रीनंजलीनुदकस्यासिंचतु।।दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्यां पाणीसंगृह्य उपति।आ
चार्यमाणवकस्यांजलोहस्तयोः संपुटीकृतयोः सव्यं पाणिमधः कृत्वा दक्षिणं दक्षिणमुपर्यर्यवं माणवकपाणीसं
गृह्य वक्ष्यमाणमाणवकं मंत्रेणउपति।।देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यामुपनयाम्यसा
विति।सर्वनाम्नाकानेउपनेयस्य संबुद्ध्यंतेनाम गृह्णीयात्।गणानांत्वेति गणकामानु।गणानांत्वागणप
तिंदेवा मद इति गणकामानुजपेत्।गणेमुख्यकामानु।।आगंतामारिषण्यते यावमानु।आगंतामारिष
ण्यत्य नयवायोऽसन्त्रात्रियानुपत्तयेत।।महाव्याहृतित्रियचिताना।महाव्याहृतित्रि अउर्त्तिरकमंत्री
कनाति व्याप्रिमानुपनयेत।उपनयाम्यसावितिशब्दः सर्वेषु मंत्रेषु।।२।नगास्तदस्तमग्रत्नीसविता
स्तमयत्नीस्तृणानदमनमयत्नीदर्यमादस्तमयत्नीन्मित्रस्त्वमसिधर्मणाग्निराचार्यस्तवअसावदेवोत्नाव
स्य १ तं तत्र ब्रह्मचारिणं परिददामीदं तं तत्र ब्रह्मचारिणं परिददम्यादित्यतं तत्र ब्रह्मचारिणं परिददामि
विश्वेदेवा१ तं वो ब्रह्मचारिणं परिददामि दीर्घायुत्वाय सुप्रजास्त्वाय सुवीर्याय रायस्पोषाय सर्वेषां वे
दानामाधिपत्याय सुश्लोक्याय स्वस्तये।गृहीतकृत्स्नसंपुट १ ववाचार्यत्रिगस्तरत्येवमादिकं मंत्रमा
असावित्यस्य माणवकनामसंबुद्ध्यंतमुच्चारयन्।अर्द्धावतिमंत्रशेषं कृविरणपाठं नवा समापयेत्।
क।ऐंद्रीमावृतमावर्त आदित्यस्यावृतमन्वावर्त्त इति दक्षिणं बाहुमन्वावृत्य।ऐंद्रीमावृतमित्यादि
कनमंत्रेणाचार्यो माणवकं दक्षिणं बाहुमन्वावर्तयेत्।उत्तरात्रिमुखं स्नानमयन्स्थवात्रिमुखं कुर्यात्

कु। दक्षिणेन प्रादेशेन दक्षिणमंसमन्ववहृत्य रिष्यतास्य हृदयस्याभिरायान्नूयासमिति हृदयादेशमभिमृ
शति। प्राङ्मुखस्य दक्षिणं बाहुं कृत्वा मध्ये बाहुं स्वकीयं नीत्वा आचार्यो दक्षिणेन आदेशेन माणवकस्य हृद
यदेशमभिमृशेत् दरिष्यतइत्येवमादिना मंत्रेण। कु। तूष्णीं असव्यं पर्यावृत्य। तूष्णीं यद्द्वलमावर्त्तनिमंत्र
निवृत्यर्थो। प्रसव्यमिति वाममनुजाइ आत्मनोभिमुखमाचार्यः कृत्वा। कु। अथास्या द्वितीयलिं हृदयेनिध
यऽपति। अनंतरमस्य माणवकस्याचार्यउ द्वेतिं ग्रुलिं पाणिं हृदयेवस्थाप्य वक्ष्य माणवकं मंत्रं जपति।
कु। २। मम व्रते हृदयं ते दधामि मम चित्तमनुचित्तं तेऽस्तु। मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिष्ट्वा नि
युनक्तु मह्यमिति। माणवकहृदयस्थहस्त आचार्यो मम व्रत इत्येवमादिकं मंत्रं जपेत्। कु। कामस्य
ब्रह्मचर्यस्यासाविति। काम इत्युक्त्वा माणवकनाम वक्तृ त्रिरात्र संवत्सराणामन्यतमस्मिन्नाहेतस्य ब्रह्मच
र्यशब्दे विशिष्टयमनियमाचारसमुदायवचनोपिज्ञतास्येषु पंचसु सावित्रीसु कीयशाङ्करप्रातिकोप
दिपदेषु द्वैष्टव्याः। तत्र शाङ्करप्रातिकोपदिष्टपदानुक्तकालान्येव। सांवत्सरिकाणि। प्रस्तुतं यमाचार्ये
ष्यया। इदं तु सावित्रं विकल्पिकं कालत्रयं। तदर्थमुक्तं कामस्य ब्रह्मचर्यस्येति। असाविति सर्वनामस्त
स्थाने संबुद्ध्यंतं माणवकनामोच्चारयेत्। तन्याहि वाक्यसंयोगो बृहस्पतिष्ट्वा नियुनक्तु मह्यं। त्रिरात्रि
कस्य सावित्रस्य ब्रह्मचर्यस्यामुकशर्मन्निति। कु। तेनैव मंत्रेण तथैव पर्यावृत्य। आदिष्टव्रतकाले
माणवकं आचार्यः। कु। दक्षिणेन प्रादेशेन दक्षिणमंसमन्वगाचार्यो जपति। दक्षिणेन प्रादेशेन आचा २८

येमाणवकस्यदक्षिणं संस्पृशन्नुपतिष्ठन्माणवकं निगदेत्॥छ॥ जलवार्यस्ति।समिधमग्ने त्वापाशानकर्म अ
रुमादिवासुषुप्था। वाचंयच्छ।समिदाधानात्। अनेनमाणवकं संबोधयति आदित्यतिथिनियमयति॥छ॥१४॥
तेऽग्नेसमिधं दित्यस्यादधाति समिधं त्वङ्गीवा। १ षाते अग्ने समिमित्त्रयावर्द्धस्वन्य एवमादिको मंत्रोवदयते। तेन
माणवकस्याचार्यः सवितृदेवताकामृचमन्वाह। वर्णत्रयस्यापि संयुक्तविधानात्॥छ॥ समियमन्त्यादधाति अ
मंत्रिकां वा॥४॥छ॥ संवत्सरे सावित्रीमन्वाह। उपनयनात्संवत्सरे माणवकस्याचार्यः सावितृदेवताकामृचमा
न्वाह। वर्णत्रयस्यापि संयुक्तविधानात्॥छ॥ त्रिरात्रे। पक्षान्तरमेतत्। समुच्चयविरोधात्॥छ॥ अ... संवात त
दृणमेव वा॥छ॥ गायत्रीं ब्राह्मणायानुब्रूयात्। गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा प्रायेण त्रिपदा। तां ब्राह्मणा
यानुब्रूयादाचार्यः॥छ॥ त्रिष्टुभं राजन्याय। चतुश्चत्वारिंशदक्षरा त्रिष्टुप्। प्रायेणैकादशाक्षरैः पादैश्च
तुर्भिस्तां क्षत्रियवर्णविशिष्टाय माणवकायानुब्रूयात्॥छ॥ जगतीं वैश्याय। अष्टाचत्वारिंशदक्षरा ज
गती प्रायेण द्वादशाक्षरैश्चतुर्भिस्तां वैश्यवर्णविशिष्टाय माणवकायानुब्रूयात्॥छ॥ सावित्रीं वेषा
उ शब्दोतिथमार्यः। वर्णत्रयस्यापि सावित्रीमेव। त्यां न्यदेवत्यां। आग्नेयो वै ब्राह्मण इत्येवमादिति
रान्यरिविशेषः संदेहो मा भूदिति वचनं॥छ॥ उत्तरेणाग्निमुपविशतः। अन्वङ्मुखमध्यमाना यां लौकि
कमग्निमुत्तरेण वकाचार्यावुपविशतः॥छ॥ अप्राङ्मुख आचार्यः प्रत्यङ्मुख इतरः। ... सीनादिशम
कांपश्चात्प्रागासीनमुदीचीमपराजितां १कः। पश्चाना दक्षिणतो निषीददित्येन तु निवृत्त्यर्थं सूत्रं॥छ॥

अधीहि भो इत्युक्त्वाचार्यः। आज्ञाताध्यायीति स्मृत्यंतरं ब्रह्मचारिणो नियमाद् अधीहि भो इत्याचार्य आह॥ ७॥ ॐ
कारं प्रयुज्याथोत्तरं वाचयति सावित्रीं भो अनुब्रूहीति। अथोत्तरमित्यानंतर्यं अथशब्दो मंगलार्थः किं॥ ८॥ प्र
यास्मै सावित्रीमन्वाह। तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतां पच्छो द्विर्वर्णशो नवानां। अनंतरमस्मै माणवकाय सावि
त्रीमन्वाह। तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतां नियमतो नान्यां। पच्छः पादं पादमित्यर्थः। तयोर्द्विर्चरः। अर्धर्चशः
अनवानं। कृत्स्नां माध्यऽवसानमकृत्वा। एतामेव वर्णत्रयस्याप्यनुब्रूयात्। इति स्मृत्यंतरं। त्रिष्टुप्पदे तु सं
त्रियाया दृष्टेनेति। जगतीपदे वैश्याया जातीकृतमिति॥ त्रिरात्रं संवत्सरं पक्षयोरथ कृत सावित्र्यनुवचनमस्या
परिसमाप्तमुपनयनं प्रथमादिहविर्भिः रिवाधानं नवतंत्रा वृत्तिः सावित्र्यनुवचने ऽग्रेरुत्तरतः उपवि
शत इत्यनुवचने दर्शितात्तानचोपयने पदार्थानां गुणप्रधानता वोरागसूयस्वेष्टपशुसोमर्दविरो
मानां स्वार्त्तं त्यणवोदितचानां॥ ९॥ यदु कुमापोशानेति नकथमित्यतआह॥ १०॥ आपो नामस्थ शि
वानामस्थोर्जनामस्थाजरानामस्थाभयानामस्थामृतानामस्थ तासां वो शीयसुमतौ मा धत्तेति
वं त्रिरप आचमयत्।। आपो नामस्थेत्येवमादिना मंत्रेण प्रत्याचमनमावृत्तेनाचार्यो माणवकं
त्रिराचमयति॥ ११॥ स्वस्ति नो मिमीतामिति पंचर्चेन दंडं प्रयच्छति। अथोक्तान्तिप्रमाणदृत्याद्वृद्ध
ज्ञाति विशिष्ट आचार्यो माणवकाय स्वस्ति नो मिमीतामित्यनेन पंचर्चेन दंडं समर्पयति। उपने
ताग्निं त्रिष्पतः प्राङ्मुखः प्रत्यङ्मुखाय॥ १२॥ वाराट दक्षिणा। याज मानेताजे वर स्वस्तिपमुक्त्वा मव। २०

छ। प्रदक्षिणमग्निं पर्यावृत्य तिष्ठतोऽग्रामे। ग्रामशब्दात्र जनपदवचनः। तत्र स्मृत्यंतरोक्तानि तोयादेन प्रशस्तानि कुलानि स्मृत्यं
तरोक्तेन वसति तत्प्राप्त्यर्थं निवासो न माणवको त्तिष्ठते। छ। मातरं चैव प्रथमं। उत्तरात्स्वादेन कारात्त्रजननीमेव प्रथमं। छ। याचितं
न प्रत्याचक्षीत। याचितान्यापि पूर्वं माणवकं न प्रत्याचक्षीतन्न ददामीति। छ। आचार्याधीनो वेदं दयितान्तरनोऽगुरुणानु
ज्ञातः। आचार्याधिष्ठितः सम्पूर्णं दर्शयित्वा तन्नानुज्ञातः। भुंजीत। गुरुणेति वचनादाचार्यसन्निधिमात्रादिना पि। महा
व्याहृतिवत् उपस्थेयं कुर्वा मेखलाबंधनप्रभृति त्रिष्वानि वेदनपर्यन्ताः त्रिंशन्मात्रापदार्थाः। तत्र केचिदाचार्यस्य। केचि
न्माणवकस्य। तान्निर्वर्त्य महाव्याहृतिवत् पूर्वहोमः। शेषमितिकर्तव्यता जातप्रभृतिवत्। छ। अहरहः समिदाधानं
त्रिष्वाचरणमधःशय्यां गुरुशुश्रूषेति ब्रह्मचारिणो नित्यानि। यावद्ब्रह्मचर्यं यमनियमौ यं। समिदाधानं तत्र स
णं सायंप्रातरग्निमुपसमाधायात्यवमादिकमग्निकार्यं लक्ष्यते। त्रिष्वाचरणमुक्तं। अधःशय्यां वचनं खट्वां निवृत्य थी
गुरुशुश्रूषा गुरोर्यथाशक्ति परिचर्या। एतानि ब्रह्मचारिणो नित्यवदवश्यकर्तव्यानि। छ। द्वा। अथानुवाचनस्य। सा
वित्र्यनुवचनप्रसंगनान्तवचनविधिरुच्यते। कः कालस्तस्य ख्ये चीर्णव्रतादेशान्तरकालं प्राक्। उक्तक्रिया सावित्र्यामात्र
मध्ययनं तावच्च मार्जनमादित्योपस्थानमग्निकार्यं च। अनुवाचनस्येत्यनुवाचनग्रहणं शास्त्रसंज्ञावहारार्थं। छ। अ
ग्रेणाग्नेरुत्तरत उपविशतः। आचार्यमाणवकौ लौकिकस्य। छ। प्राङ्मुख आचार्यः प्रत्यङ्मुख इतरः। उत्तयोरपि दिग्निय
मः। छ। अभिवाद्य पादावाचार्यस्य पाणी प्रसार्य। अभिवादनं वक्ष्यति। असावहं भो इत्यात्मनो नामादिश्य वित्य
स्य पाणीति। पाणी प्रसार्येति वचनादन्यत्राचार्यस्य पादोपसंग्रहणे कृतेन हस्तप्रसारणं। छ। दक्षिणेन करा
नाकमध्य मूले कुशान्तरेण। माणवकस्यैव कर्म। छ। दक्षिणोत्तराभ्यां माध्यपरिग्रहः। तानेव कुशान् माणवको

२४१

मध्यपरिगृह्णातिदक्षिणेनरत्न्योपाणिंत्वामध्यमवामादक्षिणेउपरित्यनेनन्यायेन।छ।ततःसव्येनाचार्यःप्रसंगृह्यमूल
मध्ययामाणवकेनांगुष्ठेनगृहीतान्गुरानाचार्योवामेनहस्तेनाग्रेगृह्णाति।छ।दक्षिणेनाद्भिःपरिषिंचन्नथेतरंवाच
यति।सावित्रींभोऽअनुब्रूहीतीतरः।आचार्यलवाचितआदानस्वतंत्रएवामुपरितेनेष्टापिइष्टव्यां।छ।सावित्रींतेऽनु
ब्रवीमीत्याचार्यः।इतरोमाणवकस्त्रिवर्णिकोयविशेषात्।छ।ऋषीन्भोऽअनुब्रूहीतीतरःऋषींस्तेनुब्रवीमीत्याचा
र्यः।भोइतिसंकारस्त्र्वर्णायमानेननियोगापिनदोषः।तेनुब्रूहीत्याह।आचार्यस्तुभोशब्दसमर्थःप्रयुक्तो।छ
देवताभोऽअनुब्रूहीतीतरोदेवतास्तेनुब्रवीमीत्याचार्यः।देवतामंत्रगताएव।छ।छंदांसिभोऽअनुब्रूहीतीत
रश्छंदांसितेनुब्रवीमीत्याचार्यः।मंत्रगताएव।छ।श्रुतींभोऽअनुब्रूहीतीतरःश्रुतींतेनुब्रवीमीत्याचार्यः।श्रुतिआम्ना
यं।छ।स्मृतिंभोऽअनुब्रूहीतीतरःस्मृतिंतेनुब्रवीमीत्याचार्यः।स्मृतिःअनुमितवेदपूर्वकंशिष्टस्मरणं।छ।श्र
द्धामेधेभोऽअनुब्रूहीतीतरःश्रद्धामेधेतेनुब्रवीमीत्याचार्यः।श्रद्धावादितत्थास्तिक्यं।मेधायंथग्रहणशक्तिः।
छ।एवमेवमृषयस्यप्रस्ययोयोमंत्रोयद्देवत्योयच्छंदसस्तत्तत्तंतंमंत्रमनुब्रूयात्।आचार्यस्याप्रमुप
देशः।सामर्थ्यात्।एवमनेनक्रमेणगायत्रीप्रभृतिमंत्रस्यततोदेवतातत्श्छंदःयस्यारूपयोरमंत्रःपाठक्रमे
ण-यद्देवत्यायादेवताअस्येतियच्छंदोगायत्र्यादियस्यतत्तत्तंतंमंत्रंस्वेनस्वनापादिनायुक्तमाम्ना
यक्रमेणानुब्रूयात्।छ।अपिवाविन्दन्नृषिदेवतच्छंदांसितत्सवितुर्वरेण्यमित्यतांपच्छोऽर्द्धर्चशोनवानमित्ये
बतिसमाप्नुआ्रोदाचार्यः।अपिवावतिगद्दितोयंपरः।अविंदन्नाचार्यः।ऋषिदेवतच्छंदांसिमंत्रगतानि
प्रतिदिवसंपरिसमाप्नोऽनवचनेयथाऽसिंप्रेततत्सवितुर्वरेण्यमित्येतांपच्छोऽर्द्धर्चशोनवानमित्युक्तातत्र ३१

षतिस्वरूपेण निर्देशान्नादः। एष त्रिपादात्पंक्तिप्रयोगः। एष एव व्यवसानामप्यापादवेदयेत प्रथम [illegible] वसानं द्विती
यमेकेनाऽनवानं प्रयोगे चतुर्विंशत्यक्षरा द्विकर्षेण। सावित्रीं तेऽनु ब्रवीमीति गायत्रीं तेऽनु ब्रवीमीति विश्वामि
त्रीं ते अनु ब्रवीमीति। एषा सावित्री गायत्री विश्वामित्रीति। ॥ एवमेकैकमृषिमनुवाकं ब्रूयात्। उक्तेन प्रकारेण प्र
तिपदिवसं। ॥ ऋक्सूक्तेष्वनुवाके। एकैकमृषिमनुब्रूयात्। इत्येतस्मिन् पक्षे [illegible] दशममंडलमंत्रदृष्टव
मानेष्वनुवाकं मनु ब्रूयाद् [illegible] ॥ यावद्गुरुर्मन्यते। अयं पक्षः पक्षान्तरातिरस्कारेण वर्तते। सर्व
वेदानुवाचनमाम्नायक्रमेण प्रयोक्तुं शक्नोति [illegible] ऊयति। ॥ आ घा त्वमेकाम सूक्ते अनुब्रूयादृषेः। आचार्येच्छया
विकल्पः। एकैकस्य ऋषेः द्विरसूक्ते आ घ त्वमे वानुब्रूयात्। कामम वा आचार्येच्छयेत्यर्थः। ॥ अनुवाकस्य वा। ए
कैकस्या घा त्वमे सूक्ते अनुब्रूयादित्येतत्पक्षान्तरं। ॥ एकैकं सूक्तानाद्यावित्ति। इतिशब्दः प्रकारार्थः। एवं प्र
कारेष्वप्यपि पक्षः। यावन्ति सूक्तानि वेद सर्वेषां प्रतिसूक्तमादिन्नामकैकामृचमनु ब्रूयात्। ॥ एषा प्र
[illegible]तिरितिकां सूक्तानामेकामृचमनूच्य कामनिच्छया आचार्यमाणवकाय विशेषेणैन शब्देन। एषा
प्रवृत्ति एषा मृगस्य सस्यादिनू तेत्यर्थः। एवं प्रकारमेतत्सूक्तं। ॥ एतद्वृषिस्वाध्याये व्याख्यातं। यदेतद्व्या
ख्यातमनवावतनमेतद्वृषिस्वाध्याये भवति। संहितायां भवतीत्यर्थः। ॥ समाप्ते ऊर्ध्वं तरुणानादाय
आनडुहेन सूक्तेन ॐ [illegible] यथा सूक्तं ऊर्ध्व [illegible] निविंवति। समाप्तेऽनुवाचने प्रदिनं वद परिसमा
प्तो ऊर्ध्वं तरुणानादाय इति विनियुक्तानां प्रतिपत्तिकर्म। आनडुहेन सूक्तेन ॐ [illegible] आनडुहेन गोम

येन मूत्रसमित्रिपिण्डं ऽऽ कावस्थानं कृत्वा यथा सूक्तं शेषं दर्भेषु गामयं ऽऽ तस्यापो निषिञ्चति । यथा सूक्तम्
बीजं हि दिश्यति केचित् ॥ ७ ॥ अहःशेषं स्थानमुपवास इत्यस्य मतः तथैव ब्रह्मचारिणो ऽयं नियमः । तस्मिन्नहन्यहःशेषमु
पवसेदनासनेन वक्रयति ॥ ७ ॥ अपराह्णे ऽग्निं तथा नास्ति द्विवाऽऽज्याकुतिथौ मे णलाग्निपाणिनाञ्जुहुयात्समिदस्य
तिम कृतमिति प्रत्यृचं सूक्तशेषेण । तस्मिन्वाक्यो ऽपराह्णे सकलं यवक्षुधा नास्ति द्विवा ब्रह्मचारी आज्याकुतिथमे
णाग्निं स्थूलसोमकल्पेन तत्यर्थः । लौकिके ऽग्नौ हस्तेन जुहुयात्समिदस्य ति । मित्येवमादिना सूक्तशेषेण ऽतः त
वमाके कृत्य बर्हिर्जुहुयात् । अहःतथा नास्ति जुहुयादित्यर्थः । ततः ॥ ८ ॥ तत्रेदिरा चार्यं स्वस्ति वाच्या कृत्वा धानाहो
मं तनः स्वरविशादरज्य वहार्थैरा चार्यं स्वस्ति तवं तो ब्रुवं चिन्तित यथा प्रसादये यथाचार्यः स्वस्तीति वदति । नि
त्या मावायादिचोततः स्वस्ति वाचयेत् ॥ ८ ॥ अरण्ये समित्पाणिः संध्यमास्ते नित्यं वाग्यत उत्तरापरामभिमुखो
न्वष्टमदेशमानक्षत्राणां दर्शनात् । अहरहः समिदाधानं नित्यं तावरणमधःशय्यां गुरुशुश्रूषा पतित्र त्तवा
रिणो नित्यानीति । असंगान संध्यमुपासनमाह । अरण्ये ग्रामाद्बहिः समित्पाणिः कृतहस्तसम्पुटः सकलां सं
ध्यमास्ते । नित्यमेतत् कमनिके वा प्रातस्तथैव । किं तद्दिवाग्यतः उत्तरापरामभिमुखस्य अन्वष्टमदेशं प्रागुदीच्यां
दिशं गवेत्यर्थः ॥ ९ ॥ अतिक्रान्तायां महाव्याहृतीः सावित्रीः स्वस्त्ययनानि च जपित्वा ऽष्टमागच्छेदिति वा
क्यार्थः । अतिक्रान्तायां संध्यायां विनापि न नक्षत्रदर्शनेन ज्ञा वा काले महाव्याहृत्याख्या न प्रसिद्धानां म
न्त्राणां सावित्रीं वत्तत्सवितुर्वरेण्यमित्येतां । स्वस्त्ययनानि च आनो भद्रा इत्येकयानं स्थित्वा आजुवडाजी घद २२
यनीत्येवमादीनि जपित्वा ॥ १० ॥ एवं प्रातः प्राङ्मुखस्तिष्ठन् आमं उनदर्शनात् । एवमिति पूर्वोक्तं समरण्यादि स

सर्वं निर्दिश्यते। प्रातः प्राङ्मुख स्तिष्ठन्नामेऽर्कदर्शनादिति। विरुद्धं निवर्त्तितुं। ९। छ। उदित आध्ययनं। नित्याधिकोऽनुवर्त्तत ए
वामहाव्याहृतीनां सावित्रीमित्येवमादि प्राध्यायनमुदित आदित्ये नवर्त्तते। छ। अहरहः सायंप्रातरतः। वक्ष्यमाणकमग्नि
कार्यं ब्रह्मचारिणो भवति। नित्याधिकारप्यारहृवचनं सायंप्रातरित्यनेन विशेषणा। छ। अग्निमुपसमाधाय परिस
मुह्य पर्युक्ष्य। लौकिकमग्निमुपसमाधाय परिसमुह्य यथोक्तं पर्युक्ष्य पर्योक्षणेन वा। छ। अग्नये समिधमहार्षं बृहते जात
वेदसे। समेश्रद्धां च मेधां च जातवेदाः प्रयच्छतु स्वाहा। अग्नये समिधमहार्षमित्येवमादिना समिधमादधाति। मंत्रलिंगा
त्। समिदाधानमिति समाख्यानात्। एवमुत्तरास्तिस्रः स्वाहाकारान्ते कृमात्त्रिभिर्मंत्रैः। छ। एधोऽस्येधिषीमहि समि
दसि तेजोऽसि तेजो मयि धेहि स्वाहा। समिध्योमांसमर्दयप्रज याव धनेन च स्वाहा। एषा ते अग्ने समित्तया वर्द्धस्व चाप्याय
स्व। वृद्धिषीमहि वयमाप्याशिषीमहि स्वाहेति। छ। अथ पर्युक्ष्य। अथानन्तरमग्निं पर्युक्ष्य। अथ शब्देन यावदु
क्तं नोद्वापयति। छ। अग्निः श्रद्धां च मेधां चाविनिपातं स्मृतिं च मे। इति नित्ता जातवेदा अयं श्रुतं नः संप्रयच्छत्वित्यग्नि
मुपतिष्ठते। छ। अग्निः श्रद्धामित्येवमादिना मंत्रेणाग्निमुपतिष्ठति ब्रह्मचारी। अग्नि सन्निधिस्थः सादरमग्निमुखस्स
मर्तिदयन्मंत्रमूर्द्धजिपति। छ। स एतेषां वेदानामेकं द्वौ त्रीन्सर्वान्वाधीत यथापूर्वं कुर्यादग्निमुपतिष्ठेत। पूर्वोक्तस्याग्निकार्य
विधिविशेषाय मर्थवादः। एवमेकस्यां वितुष्टुतो पठितः। सर्वत्रक्तोऽनुष्ठानादरार्थः। उपनयनाग्निकार्यव्रतचा
चरणाचार्यशुश्रूषयादीनां प्रत्यक्षवेदविहितानामप्यत्र पाठो लौकिकाग्निसाध्यवादकेषां। १०। छ। अथ व्रताद
शनं। अथ शब्दो विशेषाधिकारार्थः। व्रतादर्शनं सुक्रियादर्द्दर्म विशेषयुक्तं स्यात्तस्य आचार्येण ब्रह्मचारिणः क
र्त्तव्यः। छ। तस्योपनयनेन कृत्वा व्याख्यातः। सकलामोपनयनिकं कर्मात्र दृश्यते। तथा च स्मृत्यंतरं। यच्चस्य

महाव्रतं ब्राह्मणाध्ययनार्थं। व्रातिकादनंतरं औपनिषदं नाम व्रतं। तदपि नियमतः संवत्सरं।

विहितं कर्मयिस्तत्रं याचयामखलयोदं डोयज्ञवसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपीति॥ नसावित्रीमन्वाह। उपनयनविध्युक्ति दे
शप्राप्ताया अपवादः॥ दंडप्रदानांतमित्येके। दंडप्रदानांतं व्रतादेशनकर्म भवतीत्येवमेके मन्यंते। तेषां वरोद
हितेत्येवमादि न भवति॥ उदगयने शुक्लपक्षे। व्रतादेशनं भवतीति वाक्यशेषः। ततः पूर्वस्मिन् व्रतकालप्रतीक्ष
णं॥ अहोरात्रं ब्रह्मचर्यमुपेत्याचार्यो मांसाशी ब्रह्मचारी। ब्रह्मचर्यमादिशेदिति संबंधः। अहोरात्रं मिथुननिवृ
त्तिं कृत्वा परस्मिन्नहोरात्रे व्रतादेशनं करोत्याचार्यः। मांसाशी तस्मिन्नहनि ब्रह्मचारी वचनसामर्थ्याद् द्विजःउप
विशंतीति यद्वत्॥ चतुर्दशीं परिहाप्याष्टमीं च। सतोरप्युदगयनशुक्लपक्षयोः॥ आद्योत्तमे विकल्पः॥ शुक्लप
क्षप्रकरणात् तस्याद्योत्तमे अहोरात्रे परिवर्जयीत॥ पांबान्यांजः प्रशस्तां मन्येत तस्यां शुक्रियं ब्रह्मचर्यमादिशे
त्। वा शब्दो विकल्पार्थः। परिवर्जनीयानामपि चतुर्दश्यादीनां व्यतिरिक्तानां प्रशस्तचेन। नशब्दो न क्षत्रव
चनः। तत्प्रशस्तानप्रशस्ता। पुष्यहस्तादिन प्रशस्तेन नक्षत्रेण युक्तेत्यर्थः। यामीदृशीतिथिमाचार्यो मन्येत तस्यां
शुक्रियो ध्यातव्यो ब्रह्मचर्यविशिष्टः कालोपलक्षितमादिशेत्। शुक्रियशब्दो वेदाभिधायी। त्रिशुक्रियो ब्रह्मेति प्र
योगदर्शनात्। तत्संबंधिव्रतमेतच्छुक्रीयमुच्यते॥ त्रिरात्रं ब्रह्मचर्यं चरेद्द्वादशरात्रं संवत्सरं यावद्वा गुरुर्म
न्येत। शुक्रियव्रतकालविकल्पानां व्रतादेशकाले एवावधारणमाचार्यः क्रियात् तदा दीक्षितो विधिद्वारेणानुवद
ति॥ शाक्वरं तु संवत्सरं। तु शब्दो नियमार्थः। शुक्रियादनंतरं शाक्वरं नाम व्रतं महाव्रतं मियन्त्रोसिद्धं। तदपि ति
नियमतः संवत्सरं योगकौ व्रतारव्यायेति केचिदाहुः। सावित्र्या इदमध्ययनार्थं सावित्रं। शुक्रस्येदं शुक्रियं।
शक्वरीणामिदं शाक्वरं। व्रतस्येदं व्रातिकमुपनिषदामौपनिषदमपि॥ पूर्वे काले वदितु ब्रह्मचर्यं शं 33

नां व्रतराशः स्यामहाव्रतं प्रयोगादर्शनात्॥
पनिषदं तदेव व्रतशाक्वर ... व्रातिक॥ ... स्वैरं॥ व्रातिकोपनिषदं शाक्वरादनंतरं व्रातिकं नाम

शुक्रव्र
33

यो बार्हस्पत्यो वा दनूक्ते रहस्यं श्रावयिष्यन् कालनियमं वा देशनग्रतीयेना पूर्व्वकालं चरितब्रह्मचर्य इत्यविशे
षेण सार्व्वेषां व्रतानां विशेषणद्वयं शो यो बार्हस्पत्यस्यार्थेन संकं यो रा गणीम ह इत्येतच्छ्रुकीयस्य विशेषणं। उ
द्दीरणं रहस्य। नियमं च तदर्थं समिदाक्षनाग्नि करणवाग्यमादिकं। रहस्य श्रावणार्थं। वा चार्य्यमांसा सात्येव
मादिकं च यथा च यथावरु माणेना देशन ग्रतीयेति। ज्ञानीयादित्यर्थः। ११। कं। रुत प्रातराशस्यापराह्णे पराजितायां
दिशि कुर्याचार्यः। रुत प्रातराशस्येति माणवक विशेषणं। तदर्थ्यं षष्ठी। रुतः प्रातराशो येन स रुतप्रातराशो
नेन ब्रह्मचारिणः सायं प्रातर्भोजनं दर्शयत्यनुक्तं च तस्य संस्कारान्होमसं च दधात्। अपराजिता प्राग् उदीची दिक्
तस्यां दिशि। कं। कुर्याचार्य्यः स्थिनं या स्वदेवतास्तु परीतो भवति। नास्त्रेव नं प्रच्छन्त्यथा विंद आदित्ये विश्वे
षु वदेवेषु चरितं तद्ब्रह्मचर्यमिति। कुर्याचार्यः प्रतिश्रुता विधिना लौकिकेग्नौ अग्नि महा व्याहृति होम माघा
राज्य भागयोरनंतरं। कुर्या अस्या नु वा हो दिशि विधि संबंना ध्यानं नंतरमेनं माणवकं प्रच्छति। चरितं ते ब्रह्म
चर्यमित्यनेन मंत्रेण यास्तु परीतः स्वास्तु प्रच्छतीन्यतिरिक्त मुच्यते व्रतांतरस्य पि ब्रह्मचारी नु पालनार्थं ता
श्चावक्व वि - षेव्रतांतरेषु चास मावर्त्तनादिति। कं। चरितं तो र इति प्रत्युक्ते। चरितं तो इति प्रत्युक्ते ब्रह्मचारि
णा। कं। पश्चादग्नेः पुरस्ताचार्यस्य प्राङ्मुख उपविष्टे तेन वाससाचार्यः प्रदक्षिणं मुखं त्रिः परिवेष्ट।
पश्चादग्नेर्माणवकः पुरस्तादाचार्यस्योपविष्टे। नवेन वाससाचार्येमाणवकस्य मुखं त्रिः परिपरिष्टाद्वेष्टयति।
कं। उपरिष्टाद्दशा वायथान संत्र स्येत। तथाजय नेनव ध्रीयाप यथान विशीर्यत। कं। त्रिरात्रं समिद्धम
नं जितत्ता वरणमधशय्यां गुरुशुश्रूषां वा ऊर्व वाग्यतोऽप्रमत्तोऽरण्ये देवकुलेऽग्निहोत्रे वोपवसत्येति। अ

वाचयेमाणवकं संप्रेष्य त्रिरात्रमरण्ये देवकुलेऽग्निहोत्रे वोपवसत्व समिदाधानादौ ऊर्ध्वं चाग्यतः कृतवाक्संयमः ।
अप्रमत्तः सार्वेंद्रियसंयतः ॥ अरण्ये यामाद्बहिः । ८ । अत्राहोकृतानेव नियमांस्तिष्ठतो रात्र्यामेवोपदिशंति । अर
ण्ये देवकुलेऽग्निहोत्रे वा तिष्ठतः केचिदाचार्य एकस्यां रात्र्यां समिदाधानादीन् कर्तव्यानुपदिशंति । न रात्रौ । ९ । आचा
र्यमीमांसा शीघ्रस्तु चारी । आद्यां नियमान्यांश्चोक्त्वा आचार्यस्त्रिरात्रमकरात्रं वा स्यात् । १० । त्रिरात्रे निर्वृत्ते रात्र्यां वाय
मान्निःक्रमान्नतानीक्षेतानध्यायात् । गृहीतनियमस्य त्रिरात्रे निवृत्ते रात्र्यां वसति यमस्य निवृत्तो यायज्ञांगीक्षेत न
पठस्य वक्ष्यमाणानध्यायां डेक्षणप्रतिबोधस्य रहस्याध्ययनस्य वक्ष्यमाणाः अनध्यायाः प्रकरणात् । ११ । पिशितामे चंडाले
सूतिकां परजस्वलां तदनिमपहस्तकान् श्मशानं सर्वाणि च शवरूपाणि यान्यास्येन प्रविशेयुः । सूतिवासांसि वासां
सि सरन्नेतानि नेक्षेत । पिशितामं । आममांसं चंडालः प्रसिद्धः । सूतिकां प्रसूतामन्तर्दशाहां । ऋतुमती प्रथमत्रिरात्रादरस्व
लां तदनिर्लोहिते । अवहस्तकाः ऋणयः । बहुवचनानिर्देशादेव पंग्वादयो प्यंगहीनाः । श्मशानं प्रसिद्धमादाहस्थानं । श्म
शाने हृणप्रतिबद्धं दंडाप्रपिवायाः शयंत संबद्धांश्च सर्वान्निरीक्षेत । सर्वाणि च शवरूपाणि लोके सर्वाणि सिंह सर्पादीनि श
वरूपाण्युच्यंते । तानि यान्यास्येन मुखेन बिलं प्रविशेयुः कान्यनध्यायकराणि सर्पादीनि । तानेक्षेत । अन्ये त्वाहुः ।
शवशब्दो मृतकमानुषे प्रसिद्धः । तद्रूपाणि मृतकवसामान्येन स्पृष्टगात्रादीनि अपि शवरूपाणि मृतकानि मृतशव
शब्दो मृतकमानुषे प्रसिद्धः मशकमक्षिकादिप्रतिप्रसंगनिवृत्त्यर्थं यान्यास्येन मुखेन प्रविशेयुः पुरुषस्य तेषामा स
प्रतिषेधस्तु न तु मशकमक्षिकादीनां क्षुद्रजंतूनां व्याख्याद्वयमपि प्रमाणमेतत्तु विषयं व्याख्येतासौ व परितोषात् । १२ ।
प्रागुदीचीं दिशमुपनिःक्रम्य सुवाचोदशेपा ॐ सुरख आचार्य उपविशति । सार्त्रिवासा प्रागुदीचीं दिशमुपनि ३४

क्रम्य परित्यज्य जनपदान् कीर्सं आदेशमाचार्यः प्राङ्मुख उपविशेत् प्रत्युदङ् शो॥छ॥ उदित आदित्ये॥१२॥छ॥ अनुवाचनधर्मे
णवाच्यतायोक्षीबिलेत्वाह। उदित आदित्य इति वचनात् स्वस्तिवाचाद्वात्रिंशेषु उपनिष्क्रमणे अनुवाचनधर्मेणान्वाहे
तिवचनादन्येऽनुत्तरन इत्येतन्नास्ति। प्राङ्मुख आचार्यः प्रत्यङ्मुख इतरोऽत्रिवाघपादाचार्यस्येत्येवमाघेकस्ये
णवाध्यपनं भवति। वाच्यतायमाणवको यततोक्षीबायमहानाम्नीरन्वाह॥छ॥ महानाम्नीप्रविषनियमः। अनुवा
चनधर्मेणान्वाहेति॥छ॥ अथोत्तरेषु प्रकरणेषु स्वाध्यायमेव कुर्वीत। आचार्यस्येतरः मृणोति दुइङ्फलकेदन
वालोपकल्पनादि प्रापरिसमाप्तेः स्वाध्यायमेव कुर्वीत आचार्यस्येतरो ब्रह्मचारी मृणोति॥छ॥ उक्षीषं राजनं दक्षि
णां गां ददाति। आचार्याय माणवकोऽस्य कर्मण एतत्त्रयं दक्षिणां ददाति॥छ॥ वंतमित्युद्यादिवीति वचनेनवासर्वं
तृतीयातिर्दिशात् प्रतिग्रहणमंत्रा एते। वंतं ब्रह्मणः स्पते। उद्यादिविद दक्षिणावन्तो अस्थुः। इत्यास्यां वचनेनवाके व
लेन सर्वं तोऽस्य मंत्रे लिंगाभावात्। सर्वमित्युक्तो॥छ॥ अत्र हि केवि प्रदेवं वरं कुर्वीत सर्वेषु प्रकरणेषु। अत्र केचि
दाचार्यं प्ररत्याक प्रावणादनंतरं विप्रदेवं वरं कुर्वीत। सर्वेषु अनेषु एकोयमतानावश्यकर्तव्यताऽस्या॥छ॥ यथा
परानाभिति मांडूकेयः। यास्तु देवतास्तु माणवकः। समर्पिताऽग्नये तांत ब्रह्मचारिणं परिददामीइ तांत ब्रह्मचारि
णं परिददाम्यादित्ये तांत ब्रह्मचारिणं परिददामि विश्वेभ्यो देवा एतांन ब्रह्मचारिणं परिददामि। इत्येतन्मंत्रे संकीर्ति
तास्यो देवताभ्य अर्चु निर्वपदिति मांडूकेयो मन्यते। आचार्यग्रहणं पूजार्थं॥१२॥छ॥ अथातो दंडनियमाः। आनौ
तरप्रधिकारमिहृत्यर्थेऽयशब्दः। यस्मादिग्नीतो विशिष्टा। तिनियमा इष्टव्य न तस्मान्नियमा वक्ष्या इत्य
तः शब्दः॥छ॥ नांतरागमनं कुर्यादात्मना दंडस्य च। अंतरा माध्य आत्मना दंडस्य च गमनमायविकारेण स्य

विदपि न कुर्यात् ।छ। अथ यद्दंडमेखलोपवीतानामन्यतमच्छिद्रीशीर्यतच्छिद्येत वा तस्य तत्प्रायश्चित्तं यदुच्यादर्शयस्य । यदि शा
स्त्रविहितानां दंडमेखलोपवीतानामेकतमं विशीर्येत छिद्येत वा तस्य विशीर्णस्य छिन्नस्य वा प्रतिसंधानं करणेन तत्प्रा
यश्चित्तं यदुच्यादर्शयां गविशरणे छेदने वा । किं तन्न । दंडस्य प्रतिकरणं स्वस्ति नो मिमीतामिति पंचर्चस्य च जपः । मेखलो
पवीतयोर्ग्रन्थिबंधनं त्वं विदद्भ्यमिति पूर्ववज्जपः ।छ। मेखलावेदसंधया नवत्यन्यां कृत्वानुमंत्रयात । यदि मेखलां सं
धातुं न शक्यात ततो ऽन्यां कृत्वा वक्ष्यमाणेन मंत्रेणानुमंत्रयते ।छ। मेध्यस मेध्यविज्ञागहृदविजोऽभ्रसरस्वति । मेखले स्कम्भ
मच्छिन्नं सन्ननु पश्यव्रतं मम । वमयेन व्रतस्पतु विरमेदेवाँ इहावह । उपयड्हूंरुविश्वनः । अनानिविचित्रद्वतपा अदाब्धो नवा
नोद्धतो अजरः सुवीरः । दधद्रत्नानि सुमृलीको अग्ने गोपाय नो जीवसे जातवेद इति । मेध्यस मेध्यविज्ञागहृरत्येवमादि
भिस्त्रिभिर्मंत्रैर्मेखलामन्यां कृत्वानुमंत्रयेत् । आचार्यो माणवकमजानंतं वाचयति ।छ। उपवीतं च दंडं च बध्नाति । उप
वीतं यदि त्रुटति ततस्तदपि व्रतसमाप्तिं यावद्दंडं बध्नाति ।छ। न दध्यात तां स्मृत्यंतरप्येतद्दस्यैवेत्यनिप्रायः । नान्यं वा नु
पवीतं छिन्नं दंडं बध्नाति ।छ। मेखलामप्यजिनमपि ।छ। यज्ञोपवीतं दंडं च मेखलामजिनं तथा । जुहुयाद प्सु भ्रष्टानि नवं सर्वा
रूप्य वरिसेन वा । मेखलादीन्यूते पूर्णे स्नु जुहुयाद्वारूप्य वर्तनं द्विते कृत्रं न सहेतेन मन्युमित्ये तया प्राप्य मानात् । रस्ते
न वा वेदानामोंकारेण रसेन तु ।छ। १२। अथ त्वेष्व देवः । अपयशहो विशेषाधिकारार्थः । वदयति देवताः पुरूवंगृह्या
अग्रुरदृष्टं दृमेधिनं सा गार्यं मुपसर्पंतीति । नास्यानिर्वपुम र्हतीत्यतो गृहस्थो । नेनाधिक्रियते । ब्रह्मचारि प्रकरणे
च समाप्तवचनं प्राक्तितस्य पितुराचार्य ब्रह्मचर्यप्यत्य विद्यस्त दीयं वैश्वदेवं कर्यं नाम कुर्यादिति । सोयं विश्वे
दवाख्यः पाकयज्ञ उच्यते ।छ। व्याख्यातो होमकल्पः । व्याख्यातः प्रतिश्रुतो होमकल्प इत्युक्तो वैश्वदेव पाका मिति 

याख्यातो होमकल्पस्तस्यानन्तरोक्तस्य सन्निकृष्टस्य प्रतिपत्त्यर्थं तांश्चैतत्पाणिना जुहुयादिति ॥ छ ॥ वैश्वदेवस्य सिद्धस्य सा
यं प्रातर्गृह्याग्नौ जुहुयात् ॥ वैश्वदेवस्येति सर्वार्थसिद्धस्येत्यर्थः ॥ सिद्धस्य प्रोक्षणादिसंस्काररहितस्येत्यर्थः ॥ गृह्ये
ग्नाविति नियमार्थं जुहुयादिति जुहोतिधर्मप्रतिपत्त्यर्थं ॥ छ ॥ अग्नये स्वाहा ॥ सोमाय स्वाहा इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा वि
ष्णवे स्वाहा धन्वन्तरये स्वाहा विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहा प्रजापतये स्वाहा अदितये स्वाहा अनुमतये स्वाहा अग्न
ये स्विष्टकृते स्वाहेति जुहुयात् तासां देवतानां ॥ अग्नय इत्येवमादिनिर्दिष्टानिः स्वाहाकारान्तैर्मन्त्रैर्दशभ्यो देवताभ्यो
जुहुयात् ततः ॥ छ ॥ अथ वास्तुमध्ये बलिं हरत्येतान्यभ्यो देवताभ्यो नमो ब्रह्मणे ब्राह्मणेभ्यश्च ॥ वास्तोष्पते प्रतिजा
नीह्यस्मानिति वास्तुमध्ये वा वास्तोष्पतये च ॥ वास्तुमध्ये गृहमध्ये बलिं हरति ॥ सादकमन्त्रं प्रदिशत्येतान्यभ्यो
वाद्यादिकाभ्यो देवताभ्यो नमः ॥ सोमायेत्यादिवशाद्वा वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मानिति मन्त्रेण न
स्कारेण बलिहरणं च ॥ वास्तुमध्ये एवेति ननु नमस्कारो देवतापादस्यादौ दृश्यते ॥ यथा नमो ब्रह्मणे इति ॥ स
त्यमाम्नायस्यानुपालितो ऽन्यत्र न्यायादन्तेन नमस्कारः स्वाहाकारवषट्कारवत् ॥ छ ॥ अथ दिशां प्रदक्षिणं यथा
रूपं बलिं हरति ॥ अथानन्तरं दिशां बलिं हरति प्राचीमादौ कृत्वा प्रदक्षिणं स्वेन स्वेन देवतालिंगेन ॥ छ ॥ ॐ नम इन्द्रा
य इन्द्रपुरुषेभ्यश्च नमो यमाय यमपुरुषेभ्यश्च नमो वरुणाय वारुणेभ्यश्च नमः सोमाय सोमपुरुषेभ्यश्च नमो बृहस्पतये बार्ह
स्पत्येभ्यश्च ॥ एवं पंचसु दिक्षु इन्द्रादिभ्यः सानुगेभ्यो बलिं हरणं कृत्वानन्तरं ॥ छ ॥ अथादित्यमंडले ॥ वक्ष्यमाणदे
वताबलिहरणमनन्तरमादित्यमंडले करोति ॥ तदुच्यते ॥ छ ॥ नमोऽदितये ॥ आदित्येभ्यश्च नमो नक्षत्रेभ्य ऋतुभ्यो
मासेभ्योऽर्धमासेभ्योऽहोरात्रेभ्यः संवत्सरेभ्यो नमोऽदितये आदित्येभ्यश्च नमो नक्षत्रेभ्य इत्यादिना नमस्कारस्य । ॐ न

वातऽग्नये स्वाहा। तन्नमस्कारः॥ छ॥ स्राज्ञपाधिष्ठातमात्रविश्वात्मरूपाय। अतिदांहूजीभ्युादक्षिणस्यां द्वारस्योत्तरतः इति प्रसि
द्धाः। अन्ययोः पार्श्वयोरुपरीति तिनाम्नां यथाक्रमेण मंत्रेषूत्तरेर्बलिं हरेत्। अथ दक्षिणस्यामुत्तरस्यामुपरीति छ॥
विश्वेदेवाः इति विश्वेदेवेभ्यो बलिं हरेत्॥ छ॥ ओषधीस्तरत्यो ओषधीनां स्थाने। अस्तु नाद्या वोषधीत्यो नमः इत्येवं बलिं हरेत्।
छ॥ पर्जन्यायेति मत्तिके। मात्रिकः कोनसः प्रसिद्धः। तेन सन्निपर्जन्याय नमः। अद्भ्यो नमः इत्येवं बलिं हरेत्॥ छ॥ नमः
श्रियै शय्यायां शिरसि पादतो नडकाल्यै। शयनान्शिरसि नमः श्रियै इति बलिं हरेत्। तत्पादतो नडकाल्यै नमः
इति॥ छ॥ अनु गुप्ते देशे नमः सर्वान्नभूतये। अनुगुप्तो देशः पृष्ठवास्तुमूत्रपुरीषोत्सर्गस्थानं तत्र नमः सर्वान्नभूतय
इति बलिं हरेत्॥ छ॥ अथान्तरिक्षे नक्तं चरेभ्य इति सायं महच्चरेभ्य इति प्रातर्यद्दिवा स इति वा। अथ रात्रौ अन्नभुग्भ्यो
दृश्यागत्येति। अन्तरिक्षे बलिं हरन्नक्तं चरेभ्यो नमः इति सायं तनाविघ्ने च अहश्चरेभ्यो नमः इति दिवा तन्ने। ये
देवाः सादिये कादशेत्यन यज्ञानमस्कां तथान्तरिक्ष एव यशाश्चत्॥ छ॥ अविज्ञाता स्यो देवता स्य उत्तरतो वनपतये च।
उत्तरस्यां दिशि अविज्ञाताभ्यो देवताभ्यो नमः। वनपतये नमः इति॥ छ॥ प्राचीनावीती दक्षिणतः शेषं निनयेत्। ये अग्नि
दग्धाः इति। प्राचीनावीती कृतापसव्यः। दक्षिणतोऽग्नेर्बलिहरणशेषं निनयेत्। ये अग्निदग्धा इत्यादिना मंत्रेण स्वधा न
पितृभ्य इत्येवमन्त्रेन॥ छ॥ देवपितृनरेभ्यो दद्याः श्रोत्रियं भोजयेत्। विश्वेदेवान् श्रोत्रियं भोजयेत्। तुष्टिरन्वायधायनेन॥ छ॥
श्रमवा द्विजेवान्निको दद्यात्। अनेष्टकायोपकल्पिकाय वा॥ छ॥ अथानन्तरं सोवासिनीं गर्भिणीं कुमारीं... तिरोत्थ
भोजयेत्। श्रोत्रियं भोजनजिक्कादनादनन्तरं सोवासिन्यादीन् भोजयेत्। ज... पितृगृहस्थं सुवासिनीं जयेत। ३६

छा। स्वस्त्यः श्वपाचस्तस्य श्ववयोः स्पृष्टा वचेद्रूमाविनिःस्त्रावः प्रसिद्धा एव। श्वपवाश्चांडालादयः। वयांसि पक्षिणः। एभ्यो
नूमो निर्वपेत् निक्षिपेत्॥ छा॥ इति नानवतमश्नीयात्। इत्यनेनोक्तप्रकारेणानवतं अखंडितं सर्वमन्नपाकं नाश्नी
यात्॥ छा॥ नैकोनपूर्वं एकोनकदाचिदश्नीयात्। नूतनत्योऽपि न पूर्वं नृत्ये त्यः॥ छा॥ तदश्वेन तद्द्योक्तं मोघमन्नं वि
न्दते अप्रचेताः इति। यदेतदनुमिवेद पूर्वेऽस्मिन् ग्रंथे उक्तं तदितीवापिवक्ष्यमाणयोक्तं मोघमन्नमित्येतयोस्त्रिहो
त्रं गिरवे वलमनसा विद्वानात्मानमेवत्रोत्कारं पश्यति। अतः स केवलाघो भवति। यदि हिंस देवताः पश्येत्। अन्न
लोलुन्नाकेवलाघस्यात् इति॥ छा॥ १५॥ ब्राह्मणं च दद्याणामन्यतममागच्छेगोपशुमजमन्नं वाय सामान्यतमं म
न्येतातत्कुर्यात्। अर्घ्याः। अर्घ्यार्हाः उक्ता आचार्यादयः। तेषां यदि कश्चिद्गृहमागच्छेत्तदानोऽस्मिन्नर्यालिनकली
त्। गोपशुं स्थलगवादिविधिना प्रतिसुताहोमसंबद्धेन चेति कर्तव्यताऽतेन एवमेवाजपशुमन्नं वायस्या
मान्यतमं रूपतो रसतश्च। मांसस्य प्रतिनिधिवनु॥ छा॥ नामांसोऽर्घः स्यात्। एतदुक्तं भवति तत्र बुध्नक्रीत मांसस्या
प्यलावेनत्प्रतिनिधिनूमन्नं कुर्यात्॥ छा॥ अधियज्ञमधिविवाहं कुरुतेत्येव ब्रूयात्। यज्ञविवाहयोरधिकृत्यप्र
रर्घः पशुहिंसां प्रत्युत्तायज्ञविवाहयोरर्घः पशुहिंसां प्रत्युद्दिश्यनुस्मृत्य तदानं न्यच्छितिन ब्रूयात्। कुरुतेत्ये
व ब्रूयात्। मकृदावदविदः शिष्टास्यतद्रुच्यते नान्तरस्या॥ छा॥ आचार्य आग्नेयः। आचार्यायाभ्यागताया आग्नेयः
शाखापशुः कर्तव्यः। उपाकरणं प्रोक्षणं पर्यग्निकरणमित्यावृतः पाशुबंधिकः पत्नीसंस्थेयमाषमिन्नदान
प्रशंसा। मोघवित यथमन्नं विंदते प्राप्नोति। विदिरयं त्वा तार्थः। पशूपत्नी गार्हपत्याच्चार्य मन्त्रमुपखांकेके

सो। उच्यते। अप्रवृत्ता अत्र वृद्धप्रश्नो विज्ञानरहितः। सत्यमहं ब्रवीमि। वर्षशतस्यावधेर्वान्नलाभः तस्य परमलब्धमान
नान्नमित्यभिप्रायः। अहं किं पुनः कारणं मोघमवसान्नं विन्दत इति। उच्यते। नास्मा वादित्यमर्यमणं प्रीणाति। नापि सखा
यं समानख्यानमनुष्यं। न देवताः प्रीणाति। न मनुष्यानित्यभिप्रायः। य एतवमतः केवलाघस्सन्नवति। केवलाद
ी आत्मानेव केवलो योऽन्नमश्नाति। न देवपितृमनुष्येभ्यो ददाति। स केवलमघमेव प्राप्नोति। तथा वस्मरणं अघं
स केवलं भुंक्ते यः पवत्यात्मकारणात्। यज्ञशिष्टस्य सनं ह्येतत्सन्यमन्नं विधीयत इति। तस्मात्सर्व एव तस्यानन्ता स
इत्युपपद्यते। न च सत्यन्नेप्रवेयात्। अदददपि। प्रत्यवायसंयोग एवात्र वाक्येऽप्रेतः। केचिच्च नमन यस्यत्मविद
मप्रचेतसे मन्यन्नो स स्वस्मिन् शरीरेऽनार्यमणमाणमादित्यान्तरपुरुषं नो करं पश्यति। नापि सखायं प्राणं
सस्वहिभुज्यमानेऽन्ने करणं सावं प्रीणातीति सखा। शशाखेति देवताय वपा देवताय हविः स्विष्टकृतेवान्य
थां पशूनां आग्नेयः। सोम्यश्चाजावागाविति मूलगवप्रकरणे यदुक्तं तदिह सर्वं भवति। छ। रुद्विजो बार्हस्प
त्यः। रुत्विग्यदृहं तस्मिन्गृहमागताय बार्हस्पत्यः शाखापशुः कार्यः। छ। विवाह्याय प्राजापत्यः। विवाह
श्वशुरस्तस्मिन्गृहमागताय प्राजापतिदेवत्यः शाखापशुः कर्तव्यः। छ। राज्ञ ऐन्द्रः। क्षत्रियाय राज्ञे चतुरा
श्रमगुरवे गृहमागताय गृहस्थेन शाखापशुरैन्द्रः कर्तव्यः। छ। प्रियाय मैत्रः। प्रियो जविष्णुमाताश्च गृहस्थस्य
दुहितुः परिणयनार्थमागतः। तस्मिन् शाखापशुर्मैत्रः कर्तव्यः। छ। स्नातकाय ऐन्द्राग्नः। स्नातकः समावर्तितः मात्र
तस्मिन् पिता आचार्यो वा ऐन्द्राग्नं शाखापशुं कुर्यात्। छ। यद्यप्यसकृत्संवत्सरस्य सोमेन यजेत कृताध्याय एवैनं ३७

याजयेयुर्नर्त्विजोऽर्घ्याः। बहुत्वाच्चापि संवत्सरस्यासोमिकत्वात्तु मासादिषु सोमयागेषु प्रतिसोमं कृतार्घ्याः पूर्वविनं रुचि
जोऽयाजयेयुः। अन्येषु नराचार्यविवाह्यराजप्रियस्नातकाः संवत्सरं कृतार्घ्याः सत्कृत्य नेवार्घेण। छ। नरपिनवति।
तदेतदत्रोक्तमन्यत्रापि ग्रंथांतरे एतद्भवति। १५। छ। मधुपर्के च सोमे च पितृदैवतकर्मणि। अत्रैव पशवो हिंस्या
नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः। मधुपर्के पशुहिंसनस्य दृढीकरणार्थं सोमादीनां दृष्टांतत्वेनोपादानं। छ। आचार्यश्च पिता
वोऽतिसखा वानतिथिर्गृहे। तेयद्विदध्यस्तत्कुर्यादिति धर्मो विधीयते। आचार्यादिष्वागृहमागतानातिथिव
दुपचरणीयाः। किंतु गृहे यत्किंचिद्विद्यमानं सर्वं निवेदयितव्यं। न तत्र यद्विद्यते तदाज्ञापयेयुस्तत्कुर्यादिति॥
उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्या यत्राग्नयो नैकग्रामीणमतिथिं विप्रोश्यागतमेव च। उपस्थितं गृहे विद्याद्भार्या यत्राग्नयोऽपि
वा। समानग्रामनिवासिनमतिथिं न विद्यात्। प्रवासात्तु तदागतमुपस्थितं गृहे गृहस्थः समानग्रामनि
वासिनमप्यतिथिं विद्यादित्यवस्थितः। सायंप्रातरयोऽपि वा। छ। अग्निहोत्रं बलीवर्दाः काले वातिथिरागताः॥ वी
णाश्च कुलवृद्धाश्च निर्दहंत्यपमानिनाः। अतिथिप्रक्रमात्प्रासंगिकमग्निहोत्रादीनामुपादानं पूर्वे तद्विद्रूपव
रिताद्दृष्टादृष्टसंबाधनप्रत्यवायमनुत्पादयंति। छ। अनड्वानग्निहोत्रं च ब्रह्मचारी च ते त्रयः। अश्नंत एव सिध्यंति ना
गांसिद्धिरश्नतां। छ। देवताः पुरुषं गृह्य अहरहर्गृहमेधिनां। ग्रासार्थमुपसर्पंति। तास्त्वानिर्वर्त्य मर्दंति। गृ
हमेधी पंचमहायज्ञानुष्ठानकारी पुरुषस्तं देवताबलिहरणादिसंबद्धा गृहस्थाश्चान्यत्या अन्यत्र वा यान्य
आत्मनि च आपि पानिकात्या गृहस्थं ग्रासार्थमहरहरुपसर्पंत्याश्रयंति। तास्त्वोऽनिर्वर्त्य तं मर्दंति। न

स्याग्निनानामाशाक्षिदः कर्तुर्युआनश्नि।१६।का। रणान्यपुंक्तो नित्यमग्निहोत्रं चजुह्वतः। सर्वं खुरुतमादते जा
लिलो नर्श्चितावसनु। संक्रुवितश्च तिरापि र लौकजीविनापि यथाविहितान्नो तनुष्ठानुकारिणा नरूतार्थं म
न्यतत्तावो। सायमतिथिर्नापनोद्यश्चत्येवं परमिनतु। तथावितरेयिकां श्रुतिः। नस्मादाकुर्त्तसायमतिथिरूपरु
– नश्रति।का। उदपात्रोत्तुदानवामाकाश्राकुकुर्यादपि। आसक्तादन्नुवाकाद्ब्रलयज्ञो विधीयते। उक्तानुवादो
ऽतिथिदाने संबंधेनावश्यकर्तव्यार्थः।का। नोपवासः प्रावासे स्यात्पत्नीधारयते व्रतं। पुत्रो भ्राताथवा पत्नी शि
ष्यो वास्य बलिं हरेत्। प्रोषितस्य यजमानस्य वत्याशनानियमो न भवति। करणसंबंधेना। किं तु नद्भूतं पत्नीधा
रयेत्। पायसिद्धमप्युच्यते। बलिहरणावश्यकरणसम्बंधेन। पुत्रो भ्राताऽथवा पत्नी शिष्यो वा स बलिं हरेत्।
अस्तं गते प्रवस्यो तरोत्तराः। अथवा पत्नीत्यथवा शब्दाद्व्यर्पितासंज्ञावपि पत्नी।का। विश्वेदेवमिमं खुत्स मा
यं प्रातः प्रकुर्वत। तन्। ऽर्थैरत्युष्याकीर्त्यप्रज्ञात्तिस्वसमर्थपुरिति। पत्यावानु. त्पन्नेरूपात्तदुरितरुपाद्ध
खुखेनेवाद्यादीनिकाम्यः कर्माणि रूपपत्तिमति। विश्वदेवप्रकरणोपसंहारार्थाश्चैते श्लोकाः।१७।का। ब्र
ह्मचारी प्रवत्स्यन्नाचार्यमामंत्रयत। प्राणापानयोरित्युपांश्वोम हं वस्यामि तो रक्षत्वितु ब्रूयात्। आचार्य नि
योगादनुज्ञानाद्वायं मार्थं ब्रह्मचारी प्रवत्स्यन्नाचार्यमामंत्रयते। मंत्रद्वयेनोपांशु। देवित्रिमित्येन प्रा
णापानयोरित्येतावन्मात्रमुपांशु ॐ अहं वस्यामि तो रक्ष त्वं तद्ब्रूते।का। प्राणापाना। उ रक्षयावया
याप्रपद्ये देवाय वायवे ग्नेपरिददामि देवसवितार पातब्रह्मचारीतं परिददामि तं गोपाय स्वतं मा २८

मृधस्त्युपांशु। प्राणापानाउरूव्यचेत्येवमादिकं मंसाम्रधस्त्येकारो तमाचार्यउपांशु प्रोमन्तः। ॐ। ॐ स्वस्ती
तुब्रुवाचार्यः स्वस्तीतुब्रुवाचार्यः। ॐ स्वस्ती मं मंत्रमुब्रुवाचार्यआदितिवाक्यशेषः॥ इति स्वाध्यायस्य पपरि
समाप्तो स्वस्त्ययनाय। १८। ॐ। इति शांखायनगृह्यस्मृतिशास्त्रविवरणे द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः॥ श्रीः॥
ॐ। ॐ स्नानं समावर्त्यमानस्य। स्नानमिति वक्ष्यमाणसंस्कारकर्मणो नामधेयं। तदुक्तं। समावर्त्यमानस्य नव विधि
ॐ। आनडुहमित्युक्तं तस्मिन्नुपवेश्य केशश्मश्रूणि वापयति लोमनखानि च। आनडुहं रोहितं चर्मादि ग्रीवं चोत्तरलो
मेत्येतदुक्तं। तस्मिन् चर्मण्युपवेश्य केशश्मश्रूणि वापयति मुंडयति। रोमनखानि च। केशा मूर्द्धजाः श्मश्रूणि मुख
जानि लोमान्यंगजानि। नखाः प्रसिद्धा एव समावर्त्यमानस्यायमुपदेशः॥ ॐ। व्रीहियवैस्तिलसर्षपैरपामा
र्गैः सदापुष्पीति त्रिरित्युत्सादनं। उत्सादनमुद्वर्तनं। न घोर्थि व्रीह्यादिभिरिनं रूतवापनमुद्वर्तयेत्। समासनिर्द्देशात्।
व्रीहियवैरेकत्र पिष्टैः सर्वैस्तिलसर्षपैः। अपामार्गैरिति च पुनान्येतानि व्रीह्यादीनि पंचापि। अपामार्ग
गिति तद्धितलुक्। सदापुष्पी शंखपुष्पीति प्रसिद्धा॥ ॐ। आपो हि ष्ठेतिनाभिषिंच्य। आपो हि ष्ठा मयो भुव इत्येवमा
मादिना वर्जेन सूक्तेन घटस्थमप्त्रिभिर्विचस्नापयि वेत्यर्थः॥ ॐ। अलंकृत्य। चंदनपुष्पादिभिः॥ ॐ। युवं वस्त्राणीति वा
ससी परिधाय। युवं वस्त्राणि पीवसा वसाथ इत्यनेन मंत्रेण वाससी परिधाय अधरवासउत्तरीयं च। मंत्रावृत्तिः क
र्मलदात्। ॐ। अथासेनिष्कं बध्नात्यायुष्यं वर्चस्यं ममायेव चै इति वेष्टनपारादनेत्युपानद्धि गृह्य गृह्य मद्दनायेति
ति। ॐ। तत्रमाराहनेत्युपानद्दीर्घस्तिअस्त्रं ऊश इति विवरणं दंड। ॐ। प्रतितिष्ठेन स्तदहरासीय। अथ प्रकाशः प्रति

लीनस्नामि न्नद्दान्यासीतानवृघोपर्यद्दतु।छ।वनस्पतिवीड्वंगः शास इ छ तिरथमारोहतु। वनस्पतेवीड्वंगो हि
रूयाः शास इ छ्यामतां असीन्यास्यामस्यां रथमारोहतु। [illegible] लोनरास्यांपद्भ्यांक्रमेणा।छ। यत्रिनं गवानाप
स्नानावाअर्हयियुस्तत्पूर्वमुपतिष्ठेत। यत्रैवं स्नातकमुपस्थितो गवा वा पस्नानावाद्धिर्वा शब्दानमधुपर्केण वा
वस्त्रहिरण्यादियुक्तेनार्हयियुः पूजयेयुराचार्यादयो बांधवास्तत्पूर्वं गच्छेतु।छ। गोस्त्रावा समावर्तनीयप
लवतोवाहृतात्।गोल्पः स काशात्फलवतो वाहृतात्पर्यावर्तेत। अर्घदापि नामजावो।छ। इदं इः [illegible] निर्विवि
णानि धहिस्यो नाघृषिजवेत्यवरोहति। आरोहणक्रमेणावदह्रिलेनपादेन प्रथममय [illegible] चामेन द्वितीयथाव
रोहति।छ। ईप्सितमन्नमद्दह्लुंजीत। अदनीयेमन्नयहणात्।छ। आचार्याय वस्त्रयुगं दद्यात् कुण्डले [illegible]
उन्नं दं ओपानहं छत्रं च। आचार्याभिपन्ने त्रैवेद्यद्द्यंगर हस्याध्यसपकाय वस्त्रयुगादीनि यथोक्ति [illegible] निरुपा
त्। वशश्चाद्धेत्रादीनि वस्मृत्यं तरोक्तानि। उक्ताः संस्कारा गर्भाधानप्रभृति यावि विवाहकर्म विपूर्वमथेदानीं
गृहस्थस्य सन्तोषहकारणं तु च्यांत।।छ।१।अगारं कारयित्वा निहितान्याघायपविशः परिस्तृणातीत्युदुंबर
शाखपात्रिः परिलिख्य स्थंडिले जुहोति। अगारं गृहं तं कारयित्वा तद्गृहभूमिमुदुंबरशाखया त्रिः परि
लिख्य सर्वतउद्धेरवनेनस्थुचीकृत्य तस्याएव मध्ये स्थंडिले जुहोति।छ। को [illegible]
माजुहोति स्वाहा। अस्यां देवा नाम सिनागधेय मितः प्रजातापितरः परेताः [illegible] नाम का
मा न देवानांकिं च नन्तरेण स्वाद्दति।छ। कास्ति कस्यालीत्येव माहि [illegible]
[illegible] तोप्रतिस्तु ता २८

होमविधिनाकृत्वा परिसमाप्ते तंत्रे वर्त्तमाने एवं कर्म्म करोति ॥ स्थूणा निखवा नयित्वा ॥ स्थूणागर्त्ताः स्थूणा
र्थादराः ॥ ता सर्वासु दिक्षु विदिक्षु मध्ये चैकं खनयित्वा ॥ उदमंथा नासिच्यास्तेष्वेव स्थूणागर्त्तेषूदकसक्तू
न्क्षिप्य ॥ इमां विमिन्वे अमृतस्य शाखां मक्षोद्धारां प्रतरणीं वसूनां ॥ एनां शिशुः क्रन्दत्या कुमार एनां
धेनुः क्रन्दत्वनित्यवत्सेत्युदुंबरशाखां घृतेनाक्तां दक्षिणे द्वार्ये गर्त्ते अवदधाति ॥ इमां विमिन्व इत्येवमा
दिना मंत्रेणौदुंबरशाखां घृतेनाभ्यक्तां गर्त्ते प्रक्षिपति ॥ कतस्मिन्दक्षिणे द्वार्ये ॥ द्वारि वामे द्वार्ये गर्त्ते नि
यार्द्दक्षिणे तस्मिन्नेव स्थूणां निधाय ततः ॥ इमामुच्छ्रयामि भुवनस्य शाखां मक्षोद्धारां प्रतरणीं व
सूनां ॥ एनां शिशुः क्रन्दत्योः कुमार एनां धेनुः क्रन्द उपाकृत्वास्मिन्नुत्तरे द्वार्ये गर्त्ते स्थूणामौदुंबरीं घृ
तेनाभ्यक्तां इमामुच्छ्रयामीत्येवमादिना मंत्रेणोत्तरेणोत्तरे गर्त्ते अवदधाति ॥ एवं द्वयोर्द्वार्ययोर्दक्षि
णतः पश्चादुत्तरतश्च ॥ एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण परितो गृहं भूमिं दक्षिणतो हि स्थूणां हि एव पश्चात्तथोत्तरतः
॥ इमामहमस्य हृत्तस्य शाखां घृतमुक्षन्तीममृतेनोक्षामि ॥ एनां शिशुः क्रन्दत्या कुमार आस्यन्दन्तां धेन
वो नित्यवत्सा इति स्थूणाराजमुच्छ्रयति ॥ मध्यमाजारहमा स्थूणा स्थूणाराजः ॥ तमुच्छ्रयति मामहमि
त्येवमादिना मंत्रेण ॥ एनं कुमारस्तरुण आवत्सो भुवनस्य परि एनं परिस्रुतः कुम्भ आदध्नः कलशै
र्गमन्निहैव स्थूणे तिष्ठ प्रतितिष्ठ ध्रुवाश्वावती गोमती शीलवत्यूर्जस्वती मावती ॥ इमे तिष्ठ घृतमुक्षमाणे
इहैव तिष्ठ निमिता तिल्विला स्यादिरावती मध्ये पोषस्य तिष्ठन्ती मा त्वा प्रापन्नघायवः ॥ उपहूता इह गा

व उपहूता अग्नावयः। अथो अन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु णः। रथंतरे प्रतितिष्ठ वामदेव्याश्रयस्व बृहति स्तना
येति स्थूणाराजमभिमृशति। एनं कुमार इत्येवमादिना मंत्रकलापेन बृहति स्तनायेत्येव मन्त्रेण स्थूणाराजम
भिमृशति। छ। सम्मितस्य स्थूणाः संमृशति। आर्थिनोपायेन दृढे द्विरूतिः पक्काभिरिष्टकाभिर्मृदा चापश्या
विसर्वं रूतस्य ऊर्ध्वस्य सम्यग्निष्पादितस्य स्थूणासंमृशति। मन्त्रमालाके मंत्रैः। छ। सत्यं च श्रद्धा चेति पूर्वे।
सत्यं च श्रद्धेत्यनेन मंत्रेण पूर्वाद्धियेणे। अभिमृशेत्। छ। यशश्च दक्षिणा चेति दक्षिणे। यशश्च दक्षिणा चेत्य
नेन मंत्रेण दक्षिणाद्वार्यस्थूणे अभिमृशेत्। छ। बलं चौजश्चेत्यपरे। बलं चौजश्चेत्यनेन मंत्रेणापरद्वार्यस्थू
णे अभिमृशेत्। छ। अन्नं च क्षत्रं चेत्युत्तरे। अन्नं च क्षत्रं चेत्यनेन मंत्रेणोत्तरद्वार्यस्थूणे अभिमृशेत्। छ। श्री स्थू
धर्मस्थूणाराजः। श्री स्तूप इत्येवमादिना मंत्रेण स्तूपमभिमृशेत्। छ। स्तूप उच्यते वास्तुमध्ये स्थलं। धर्मस्थूणा
राज इत्यनेन मंत्रेण स्थूणाराजमभिमृशेत्। छ। अहोरात्रे द्वारफलके। अहोरात्रे इत्यनेन मंत्रेण द्वारफल
के संस्पृशेत्। अपि द्वारशाखे द्वारफलके उच्यते। छ। संवत्सरोपिधानं। संवत्सर इत्यनेन मंत्रेणापिधानं सं
स्पृशेत्। अपिधानं छादनं द्वारस्यापात्रमुच्यते। छ। उक्तास्तष्ट इत्यन्तक्रमस्मानं स्तूपस्यावस्तान्निखनेत्।
उक्ता समुद्रो अरुणः सुपर्ण इत्यनेन मंत्रेण पामाणामन्यत्रं स्तूपस्यावस्तानिखनेत। छ। रास्तोष्पतीये
के मंत्राः। विधिवद्ध्यामइति वा कपशेषः। गृहप्रवेशकर्म तद्वास्तोष्पतीयेन्नाम। छ। अग्निं दक्षिणमिमन साशि ४०

वेनाय मस्तु सङ्क्रमनो वस्तूनां मा नो हिंसी स्थविरं मा ऊ मा रंस्तान्नो रावधिप देशं चतुष्पाद इति ॥ रुद्रमग्निं वा हुत्वा उपस
माधाय पूर्वनिवासादानीयावसथ्य मग्निं नवगृहस्य बाह्यतोऽग्निं धामान्येवमादिना मन्त्रेण वस्त्रोपाप
समाधाय यज्ञात्कृतस्य प्रणयने मंत्रस्यानिवृत्तिः ॥ छ ॥ प्राग्ग्रे पुनर्वसु ऊर्श्वोऽद ऊर्ध्वं नवं प्रतिष्ठाप्य ॥ आग्र
ता ऊशानां नवं दत्तं ऊशऊं जयो नियमतः संपादयितव्यं ॥ छ ॥ अरिष्टा अस्माकं वीरा मा परासेचि नो धनमिति
ति मंत्र्य ॥ तमुदऊ उत्तरतोऽग्नेः प्रतिष्ठित मरिष्टा अस्माकं वीरा मा परासेचि नो धनमित्यनेन मंत्रेण
ति मंत्र्य ॥ छ ॥ रथंतरस्य स्तोत्रियेण पुनरादायं कऊ पूकारं तिस्र आहुतीर्जुहोति ॥ कथं अभि त्वा शूर नोनुम
इत्ययं रथंतरस्य स्तोत्रियोऽनेन पूर्वाह्णेनेति स्र आहुतीर्जुहोति ॥ कथं पुनरादायं कऊ पूकारं श्रुत्युक्ते शां
सनधर्माद्वा तिस्रः करोति ॥ छ ॥ वामदेव्यस्य मध्यंदिने स्तोत्रियेण तिस्रो जुहोतीति वर्तते ॥ ननु कऊ पूकारता
असम्भवान् ॥ वामदेव्यस्य स्तोत्रियः कया नश्चित्र आ भुवदिति ॥ छ ॥ बृहतोपराह्णे स्तोत्रियेण पुनरादायं कऊ
पूकारं तिस्रो जुहोतीत्येतदनुवर्तते ॥ बृहतः स्तोत्रियस्त्वामिद्धि हवामहे इति ॥ छ ॥ महाव्याहृतयश्चतस्रो वा
स्तोष्पत इति तिस्रोऽभीवर्तो वा वास्तोष्पते वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणा सोविष्टकृती दशमी स्थालीपाकस्य रा
त्रौ महाव्याहृतयः प्रसिद्धाश्चतस्रः ॥ वास्तोष्पते प्रतिजानीह्यस्मानित्येवमाद्या ऋचश्चतस्रो ॥ अभी
वर्तो वा वास्तोष्पत इत्येका ॥ वास्तोष्पते ध्रुवा स्थूणेत्येका ॥ अग्नये स्विष्टकृत इति सा स्विष्टकृती दशमी ति

वचनात्तत्र शरदि तिद्दिशति मंत्रैः अतिमंत्रं दर्शाकुनयः स्थालीपाकस्य शान्त्रो एवमेतान्येवास्मिन्न गृहनिज...र्यि
दिनापराह्ने विष्टानि वचारिकमल्लिलिन्नमतंत्राणि सकृत्प्रतिष्ठिनेऽग्नौ रुचातनतः। ह्न। ज्येष्ठं पुत्रामादा
यज्ञायांवसहूक्ष्यन्यः प्रपद्येत कुतहोमोतव गृहं प्रविशेत्तुसदारापत्यः। सक्षन्यो वक्ष्यमाणेन मंत्रेण। ह्न॥
इंद्रस्य गृहाः शिवा वसुमन्तो वरूथिनस्तानहं प्रपद्ये न सह जायया सह प्रजया सह पशुभिः सह रायस्पो
षेण सह यन्मे किंचास्तितेन। शह्न। शन्नं शमां शिवं शिवं ह्मे मायवः शान्तिप्रपद्येऽ नयं वो नयं नोऽ सुस्रा
मो मारण्याय परिददाउ विघ्नमहाय परिदेहीति यामान्तिकामान्। शन्नं शममित्येवमादिकं मंत्रं ग्रा
मान्निष्क्रामन्तुजपेत्। ह्न। अरण्ये ग्रामायपरिददाउमहविघ्नाय मा परिदेहीति ग्रामं प्रविशत्। अरि
क्त। अरण्येंमा ग्रामायेत्येवमादिकं मंत्रं ग्रामं प्रविशन्तुजपेत्। अरिक्तः प्रविशेदिति वाक्यशेषः। ह्न। र
हात्त्रज्ञान सुमनसः प्रपद्ये वीरघ्नो वीरतरः सुवीरानुद्गिरं वदन्तो घृतमुक्षमा अन्येष्वदं सुमनाः संविशे
यमिति सदा प्रवचनीयः। गृहात्रज्ञानित्येवमादिको मंत्रो नित्यप्रवदयो गृहे प्रविशता। ह्न। अनादिता
म्निरक्तताक्षनो गृहस्थः ऽ त्रवसथ्याः प्रवस्यन्गृहानामिष्यन्। गृहाः गृह्याः पुत्रदारादयः उपतेतानस
मीक्षेत वक्ष्यमाणेन मंत्रेण। ह्न। इमा मे मित्रावरुणौ गृहान्गोपायतं युवं। अविनष्टा वविक्षुता प्रसिना
नसिरक्षताकस्माकं पुनरागमात्। उक्तेन मंत्रेण गृहान्समीक्षते। ह्न। अपि पंथामगन्महीति जपति।
चशब्दः पूर्वेणसह मुत्त्वयार्थः। ४। ह्न। अथ प्रोष्याय गृहान्समीक्षात्। अथ प्रत्यागतः। हि। प्रविरवा। नेत ४२
रः। पूर्वोक्ता गृहास्तेषां समीक्षणं कुर्याद्वित्तमानेन मंत्रेण। ह्न।

गृहामाबिभीतमावेपध्वमूर्ज्जं बिभ्रत एमसि। ऊर्ज्जं बिभ्रद्वः सुमनाः सुमेधा गृहान्नैमि मनसा मोदमानः। येषा
मध्येति प्रवसन्येषु सौमनसो बहुः। गृहानुपह्वयामहे ते नो जानन्तु जानतः। उपहूता इह गाव उपहूता अजा
वयः। अथोऽन्नस्य कीलाल उपहूतो गृहेषु नः। सोष्ठ्यायन्निति वर्त्तमानसामीप्ये। गृहान्माबिभीतेत्येवमा
दिना मंत्र —जापेन गृहानुपेति।६। अयन्नो अग्निर्भगवानयन्नो भगवत्तरः। अस्योपसाद्य मारिषाम
यस्मिंश्चिद्दधात्वनेहति गृह्यमग्निमुपस्थाय। अयन्नो अग्निरित्येवमादिना मंत्रेण गृह्यमग्निमुपतिष्ठेत।
गृह्यग्रहणमाहिताग्नेरपि श्रौतादनन्तरं गृहाग्नेरुपस्थानं यथा स्यादिति।७। कृत्यालीवाजं ब्रूयात् स
तागस्त्वपि गृह्योक्तं तदेव कृतं मध्यनु।८। विराजो दोहोसि विराजो दोहमशीय मयि पद्यायै विराजो दोह
इति पाद्यं प्रतिगृह्णाणः। पाद्यं पादार्थमुदकं। तत्प्रतिग्रहणो विराजो दोहोसीत्येवमादिको मंत्रः।९।
अनाहिताग्निर्नवं प्राशिष्यन्नाग्रयणदेवताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्यः स्वाहाकारेण गृह्येग्नौ जुहुयात्।
कृतावसथ्यः आगाधानादनाहिताग्निः सन्नवप्राशनोपस्थितोऽनेन विधिना हुत्वा प्राश्नीयात्। आग्रयण
देवताभ्यः स्तुत्युक्ताभ्यः स्विष्टकृच्चतुर्थीभ्यो नाम ग्राह्यं स्वाहाकारेण गृह्येग्नौ न लौकिके। गृह्याग्निसन्नि
धानाभावेऽपि। न त्वनारभ्याग्न्याधेयं मत्कल्पिकत्वात्। उच्यते। आहिताग्नेरपि मा भूत्। पार्वणस्थालीपाकवत्।
१०। प्रजापतये त्वा जुष्टं गृह्णामि मद्रं श्रियै त्वेम सत्यं यशसे महसेमन्नाद्यायेति प्राशनार्थीयमसि मंत्रः प्रजा
पतये त्वा जुष्टमित्येवमादिना मंत्रेण प्राशनार्थं कुर्यात्। ११। पञ्चान्नः श्रेयः समानिष्टदेवतास्वयावसु

नसमशीमहिवा। सनोमयोभूः पितवाविशस्वाशंनो भवद्विपदेशंचतुष्पद इत्यद्भिः मुसिंचन्तिः प्राश्नं नि।
तदान्नः श्रेय इत्यादिना मंत्रेण त्रिः प्राशनार्थीयप्राश्नान्यद्भिरूपसिच्योपसिच्यसामर्थ्यात्। आतिप्राशनं
मावनं विरोधात्। न रूपसिच्योपसिच्योपसिच्येति कस्मान्नोक्तं। उच्यते। प्राशनोपक्रमं एवं सकृद्वारमुपसे
चनं मा भूत्। सू। अमोसि प्राण तदृतं ब्रवीम्यमोसि सर्वाननुप्रविष्टः। सम्भेजराद्रोग मपनुद्य शरीरादमा
म एधि मामृधाने इं द्रेति हृदयदेशमभिमृशति। अमोसीत्यादिना मंत्रेण हृदयदेशमभिमृशति। सू।
नाभिरसि मा बिभीष्टाः प्राणानां ग्रंथिरसि मा विस्रस इति नाभिं। नाभिरसि मा बिभीष्ठाः इत्येवमा
दिना मंत्रेण नाभिमभिमृशति। सू। तदंकर्णौ ि रिति यथालिंगं। तदंकर्णौ ि ः श्रुणुयामदेवा इत्यनदं याक
र्णादीन्यथालिंगमभिमृशेत्। सू। तच्चक्षुरित्यादित्यमुपस्थाय। तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरते दित्यनेन मंत्रेणा
दित्यनेन मंत्रेणादित्यमुपस्थाय। सू। द्वा परिवः सेन्या इत्यध्याघातृजं जघो विषेयः। समान स्थ्य सोपते
र्माबो अंशोनवो रिषत्। पूषा गा अन्वेतु न इतिवगाः प्रतिष्ठमाना अनुमंत्रयेत्। सू। अत्र संयुज्य विवी
यमानं साधारणमित्य विशेषणादिताग्रे स्वा गाः परिवः सेन्या इत्यधादित्येवमादिताम मंत्रेण पूषा
गा अन्वेतु न इत्यक्षूसदिते न गाः प्रतिष्ठमाना अटवीं गंतुं प्रवृत्ता अनुमंत्रयेत। सू। परिदृश्य ति परिक्रां
तायां। परिपूषा परस्तादित्यनयर्चानुमंत्र्यपान्। पर्यक्रांता यां गो जिगो वरुणानामिकालासामुद
चउ द्वितीयं मधेः पूर्वेद्युस्तस्य ता। तानः संउपयस्वती वेषीर्गोर्भि घृतायीतिइत्या आगो वोऽग्रमन्नित्ति ४२

व सप्राग तासु। यामूषस्इत्येका। आगावो अग्मन्निसाक्षेताश्रहमागतासु गोष्ठु ऊपेता। छ। उत्तमामममाऊर्धनु। अस्मो
वसूक्तस्योत्तमामुपेद मुपपर्चनमित्येनाममाऊर्धन्सु गोष्ठेषु प्रवेशायन्त्रेपपतू। छ। मयोभूर्वातइति सूक्तेन गोष्ठेग
ताः मयोभूर्वातइतिसूक्तेन गोष्ठे गता अनुमंत्रयेत्। ७। छ। याफाल्गुन्याउत्तरा [illegible] वा स्यात्तदारेवत्यां [illegible] पञ्चनेलस्या
मंक्षलक्षणानि कारयेत्। अंकः। साङ्कृतिका तिकर्णदात्राकारादीनि। छ। जवनमसि सहस्रपोषमिंद्राय त्वा
श्वेदद्दत्। अक्षतमस्यरिष्टमिलान्नंगोपायनं यावतीनामिदं करिष्यामि भूयसीनामुत्तमां समा क्रियांसमिति
भुवनमसीत्येवमादिकं मंत्रं अक्षस्यलक्षणकरणे। अक्षलक्षणेपाद न्यस्येत्। छ। याप्रथमा प्रजायेत तस्याः
पीयूषंजुहुयात्संवत्सरीणं पयउस्रियायाइत्येतया मृच्या। याःप्रथमा गाः प्रसूयेत तस्याः पीयूषं जुहुया
त्। पीयूषं पीतकं क्षीरं प्रसूतागोः प्राद्दशाहवति। वचनाद्विशिष्टलक्षणप्रतिबिद्धमपि हूयते संवत्सरीणं प
यउस्रियायाइति ह्याच्यामृच्यां दृ आहुतीपरिमाणे न वाग्रहणे तस्य विदुक्तो यं होमः। छ। यद्दियमोप्रजायेत
महाव्याहृतिभिर्हुत्वा यमस्तं दद्यात्। स्वयं जातमेतन्निमित्तं भवति सदसज्ञ्ज्ञति असिद्धे यदिशक्षातपा
कर्मकृतो। प्रजायेतेति धेनुः कर्तृभूतामेतया व्याहृतिवचनमकृतिकर्मकत्वात्। आज्याहुतिवाच्च [illegible]
तानन्तरप्रवृत्तैः परिसमाप्य कर्मयमजननीमपि नु प्रायदद्यात्। छ। ८। अथ द्वत्वोसर्गः। स्मृत्यंतरेकामोयं। न
दर्थमथशब्दोपादानं नामाधयं वा। छ। कार्त्तिक्यां पौर्णमास्यां वाश्वयुज्यस्यका वा विकल्पो संभवापेक्षः।
छ। गवांमध्ये सुसमिद्धमग्निं कृत्वा ज्याहुतीर्जुहोति गवां मध्य इति देशः विधिं सुसमिद्धमिति त्रिगुणविधिं [illegible]

हानीति वचनादाज्ये प्राप्ते आज्यवचनं योऽस्य स्वेति चरोर्न द्वितस्तद्विज्ञापनार्था ॥ छ ॥ इदं हरतिरिदं हरमध्वं स्वा
इदं ध्रुतिरिदं स्वधृतिः स्वाहा ॥ उपसृजन्धरुणं मात्रे धरुणो मातरं धयन् । रायस्पोषमस्मासु दीधरत्स्वाहा ॥ पू
षा गा अन्वेतु न इति पोऽस्य जुहोति । इदं हरतिरिदं मध्वं स्वाहेत्येवमादिका आज्याहुति । इदं धृतिरिदं स्व
धृतिः स्वाहेति द्वितीया । उपसृजं धरुणमित्येवमादिना स्वाहाकारान्तेन मंत्रेण तृतीया । एवमेतास्तिस्र
आज्याहुतयः । पूषा गा अन्वेतु न इति पोऽस्य चरोः पूषा देवत्या चरुर्द्रव्यका चतुर्थीत्ति कर्तव्यता
त्रयस्वाहा चरुप्रधानं तंत्रं ॥ छ ॥ रुद्रानुरूपि वा । रुद्राः प्रसिद्धा आध्वर्यवे नमस्ते रुद्र मन्यव इत्येवमादयः
स्तानुरूपि वा ततः ॥ छ ॥ एकवर्णं द्विवर्णं त्रिवर्णं वा ॥ शुक्लादीनां वर्णानां संतवापेक्षो विकल्पः । अविक
वर्णस्याग्रहणमनुक्तत्वात् । नीलप्रशस्तमतः स्मृत्यंतरात् ॥ छ ॥ यो वा यूथं छादयति । शोभया उत्के
ल्योऽधिकवर्णोऽपि ॥ छ ॥ यं वा यूथेन छादयेत् । तद्वलनया पूर्वं गोमंडलं यमाप्नोति स चोत्सृष्टव्यः
सर्वकृतो विकल्पः ॥ छ ॥ रोहितो वा स्यात् । रोहितो लोहितवर्णः । वा स्यादिति यत्नात् सर्वत्राप्रत
रत्राचार्यस्य ॥ छ ॥ सर्वाङ्गरूपेतो स्तथैतिव— स्वितमः स्यात् । अविशेषेण गुणान्तुसूयो य ॥ छ ॥ त
मलंकृत्य तमित्येकवर्णादीनां प्रत्येकं निर्देशः । अलंकृत्य घंटा [illegible] मरिकादिभिः ॥ छ ॥ यूथ
मुख्याश्च ताश्चाच्छ सतर्पस्ताश्चालंकृत्य । मुख्याः प्रधाना [illegible] गाः ॥ छ ॥ ४३

पतंयुवानं पतिंवाददामितेनकीलंतीश्वरथप्रियेण । मावस्थात्सङ्गुपासंविदाताराय स्योषणमभिमामदेमस्व
रुति । एतंयुवानमित्येवमादिनामंत्रेणयुवानमृछसंयथोक्तलक्षणंयष्ठीकल्लतरुणानांवत्सतरीणांमध्येस
मुत्सृजेन्मंत्रलिंगानुत् । क्त । नत्यच्छे । अनुमंत्रयते । मयोभूर्वातोऽभिवातूस्रा इत्येवमादिनाऽनुवाकशेषे
ण । सचेतआरभ्य यथावः सुसहासतीतियावत् अनुमंत्रणंवत्सतरीणामृषभस्यचवयूथस्यचसत्रिधा
नाल्लिंगसंयोगाच्च । क्त । सर्वासांपयसिपायसंश्रपयित्वाब्राह्मणान्भोजयेन । यावच्चंसर्वासांगतांपयसि
पायसंश्रपयित्वाब्राह्मणांस्तत्पायसंभोजयेद्रूषोसयांशिषएवायमनस्तस्मिन्नेवाहनिकर्तव्यः ॥ ण
क्त । ऊर्द्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टकाः परपक्षे । आग्रहायणीमार्गशिरः पौर्णमासी । तास्याऊर्ध्वंतिस्रोऽष्ट
काः तमिस्रपक्षेषुभवंति । क्त । तासांप्रथमायांशाकंजुहोति । तासामितिनिर्द्धारणेषष्ठी । प्रथमायांशाकंमध्य
मदनीयंजुहोति । क्त । इयमेवसायाप्रथमाव्युच्छदंतरस्यांचरतिप्रतिष्ठा । वध्वर्जजानानवगत्कूनित्रीन्य
एनांमहिमानः सर्वंतांस्वाहेति । इयमेवेत्येवमादिनामंत्रेणशाकद्रव्यकोऽवदानधर्मः प्रधानहोमः ।
क्त । अथस्विष्टकृतः । अथशब्दः प्रकरणार्थः । माभूत्प्रथमयामेवततः सर्वास्ववाष्टकासुवक्ष्यमाणकः
स्विष्टकृतोहोममंत्रः । क्त । यस्यांविवस्वतोयमः सर्वेदेवाः समाहिताः । अष्टकासर्वतोमुखीसामेकामा
ननीदपतु । आकुस्तेग्रावाणोदंतानृषयः पवमानः ॥ मासाश्चार्द्धमासाश्चनमस्तेसुमनामु । स्विस्वाहे
ति । यस्यांविवस्वतइत्येवमादिनामंत्रेणस्विष्टकृतोऽवदानंजुहुयात् । शवंश्चान्तमितिकन्तेय

ज्ञातं पाकयज्ञत्वात्॥१०॥का॥मध्यमायां मध्यमव. षिवांति स्थालीमकानां यामध्यमायां च मध्यमवर्षेक्रो
ष्टपद्या अनन्तरं रातयोः समानो विधिविधिस्तं वत्स्या मइतिवा कार्यशेषः।का।महाव्याहृतयश्चतस्रो ये
ताटश्रुरित्ति च तस्रोऽनु द्रव्यं वपां जुहुयात्। वत्स्यति गोपशु रजः स्थाली पाको वेति। तत्र गोपशुपदे
उपशुपदेवशाखापशोशाखतः पाशुबंधिका इति सर्वमुक्तं। वपा होमे वयं मंत्रविशेषः। महाव्या
हृतयश्चतस्रो व्यस्तसमस्ताः। येताटश्रुर्देवत्राजेह मानाइत्येवमादि धाश्चतस्रोऽनुहृत्यांतस्था
लीकारेण च वपां जुहुयात्।का।वह वपां जातवेदः पितृभ्यो यत्रैनान्वेत्थ सुकृतस्य लोके। मेदसः कु
ल्या उपतास्रवंति सत्याः संतु यजमानस्य कामाः स्वाहेति वा। वह वपामित्येवमादिको वा मन्त्रः। स्थ
वैवा महाव्याहृत्यादिकः।का।महाव्याहृतयश्चतस्रो येताटश्रुरिति च तस्रोऽष्टाहुतिः स्थालीपाको
ऽवदानमिश्रः। अष्टाहुतिः स्थालीपाकोऽवदाने हृदयादिभिरष्टाभिर्मंत्रैः। ननुष्टरलगवप्रष्टितिवा
शाखापशूनां प्राप्त एव स्थालीपाकोऽवदानमिश्रो होमश्च। सत्यं। स्थालीपाकस्य पुनः आप
न्यार्थं वचनं तेनावदानैः कीताकेन ब्रूाकेर्वा स्थालीपाकस्यामिश्रेण मात्रं कृत्वा होमः शाखापश
करणपक्षेऽपि सिद्धो भवति।का।अन्तर्हितानिरया अन्तर्हिता पृथिवी महीमदेवादि विश्वसर्वा
स्विरन्यमन्त्रः पितृर्द्धिषमुष्टि स्वाहा। या स्तिष्ठंति याः स्रवंति याः ... परिसमुद्राः। अन्तर्हि नाम ४४

मरुतवोऽहोरात्रश्च संधजाः। अर्द्धमासाश्च मासाश्चान्यमन्त्रः पितृर्दर्प्यऽमुष्मै स्वाहा। याः स्त्रियंति
याः स्रवंति या दत्वा परिस्रुताः। अद्भिः सर्वस्य तर्ट्टीरिरन्यमन्त्रः पितृर्द्दविष्मुष्मै स्वाहा। अन्ये माता
प्रजुलुवि चरंत्यपतिव्रता। रतस्तन्यितामेदं क्षां मातुरन्योपपद्यतां तुष्यै स्वाहेति महाव्याहृतीनां
वाप्स्थाने वतस्त्रोऽन्यत्र करणस्य। अन्यकर्तृणोऽजारजात इति प्रसिद्धः। तस्यैतास्वतस्त्र आकुतयो म
हाव्याहृतीनां स्थाने वालवंति। अमुष्यातिसर्वनाम्नः स्थाने मातृ मैना मयरूपणं। क्रा। पायसं वाच
रुः। पक्वान्नरमेतदष्टकाकर्मणः। पस्कुरदहितवाकेवलः पायसश्च रूः। कार्यः। तस्यापितरि कोकुड
यात। वपाहोममंत्रणोऽपावदानि स्वतुरवतं सूरपित्रावाततनो महाव्याहृतिमंत्रेश्च ... तस्त्र
आकुतयो येतारभुरिति वतस्रो यस्यां विवस्वतो यम इति वच्चिष्टकृत॥ एवमेतयोरष्टकयोः
पित्र्यत्वात्सर्वं दक्षिणामुखोऽपसव्यं न कुर्यात्। तथा वक्ष्यत्यंतरं प्राचीनावीतिना सर्वमपसर्वम
पसव्यमतं दक्षिणा पित्र्यमा निधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिनेति। क्रा। श्वोन्वष्टक्यं पिंडपितृयज्ञवृताः
एतयोरेव द्वयोरष्टकयोः श्वो भूतेऽन्वष्टक्यं नाम कर्म कर्तव्यं। कथं पिंडपितृयज्ञावृता पिंडपितृ
यज्ञावृतेति कर्तव्यतया। श्वोन्वष्टक्यं पिंडपितृयज्ञ इति नोक्तं। कथं नामादित्यास्र रावश्या एव
स्यादिति। ११। क्रा। उक्तमाया मप्रपांशुनेति। प्रथमया ... मायामिति शाकाप्रपद्य संबंधनि

यमार्थवचनं। तेन नामयोः पदत्वं नरमसि॥ ८॥ उत्क्रम्य श्वातिरात्रस्य सद्यः क्रौ ... दश्वासह॥ अपूपत्केन दष्टकेन मसौ
सुमना मुखिस्वाहेति। उत्क्रम्य श्वातिरात्रस्येत्येवमादिना मंत्रेण पूपावदानं जुहोति। लौकिकास्वापूपानपुरो
लाशालौकिकस्तत्र सिद्धत्वात् ... र्थस्य॥ ८॥ गापश्रुरजस्का लीपाकोवा॥ वदत्यमाणत्वां सहविकल्पौ ...
तुवाहोपयाशाज्ञस्य मध्यमामध्यावर्षयोः॥ ८॥ अपिवा गोयासमाहरेन्। पूर्वस्यासंभवे गोरेकस्य ट ... यास
माहरेत्। एकस्यावा लिंगस्याविशिष्टत्वात्॥ ८॥ अपिवारण्ये कर्दमपादहृदेषामवेष्टकेति। कर्तोः घनट ... देश
... स्तं वा पादहृदेषामवेष्टकेत्यनेन मंत्रेण। अपादहेदित्यपशब्दात्। आडश्चप्रयोगात्। प्रवृत्तिमात्रं लक्ष्यते॥ ८॥ न
चैवनऊर्वीत नचैवनऊर्वीत। उशब्दो दवशद्वाद्बनियमः। तेनान्येषां धर्माव ण्याग्रहायणीत्व ...
दीनां नतदशानियमो याद्दशोऽष्टका कर्मणइति। द्विरस्यासोऽध्याय पिसमाप्तौ स्वस्त्ययनाय॥ ... नि ...
यनाम्नायट ... स्मृतिशास्त्रविवरणे तृतीयोध्यायः समाप्तः॥ मासिमासिपितृभ्यो दद्यात्। अवश्यकान्यपि मा
प्रसंगनश्राद्धं कर्म गृहस्थस्योच्यते। यावज्जीवं मासिमासिपितृभ्यः श्राद्धं कुर्यात् कर्तव्यमित्यनन्वाहार्य
ब्राह्मणान्वेद विदो युग्मान् स्थावरांश्च द्यानिष्टवद्दानि कनिष्ठमध्यमश्रेष्ठानि पितामहप्रपितामहेभ्यो दत्त्वा। अव
राध्यानिति अवराध्य शब्दो निकृष्टवचनः। सर्वनिकृष्टास्त्रयो पाशाले ... उपवेश्य ... आसनं॥ ८॥ अयु
ग्मान्युदपात्राणि तिलैरवकीर्य। विषमसंख्याकान्युदपात्राणि तिलैरवकीर्य मिश्र ... र्यो॥ ८॥ अवसा
चनं तत्रेत्यनुदिश्य ब्राह्मणानां पाणिषु निनयेत्। अवसाचनमितिसर्वनामतः स्थानेपितृनाम यहणं। आमंत्र ४५

न मुष्यार्य ब्राह्मणस्येति । ततो हस्ते गन्धादिमिश्रं निनयेत् । पितामहनामगोत्रार्य परब्राह्मणहस्ते प्रपितामहना
म्नायेन रात्रौ न तु वासावेतत्त इति सामान्येनोक्तं सं निभवानां ब्राह्मणानामेव नामकस्मान्नोच्चार्यत इ
त्याते । अनुद्दिश्येति वचनात् । अनुद्देश उच्यते यदन्यार्थमन्यस्या क्रियते तदेतत्सर्वब्राह्मणेभ्यः अन्यत्कृत्यः
क्रियमाणं पित्रर्थं तत्र वनी । तिश्राद्धयानेन मतव्यं । देवउन यात्रापितॄणां मक्तु नरहितानां तो जनोपपाद्यु
न युज्यते तस्माद्देवपूर्वं श्राद्धं तवति । क्व । अत ऊर्ध्वमलंकृतानां । अर्घदानादनं तरं अलंकृतानां गंधमाल्यादि
रूपादिति : कुर्यात् । क्व । आमंत्र्यायोक्तवान्नं च । आमंत्र्य सत्कारपूर्वकं ब्राह्मणान् पृष्ट्वा अन्नमात्रं प्र
चानुकुर्यात् । वशाश्वात घृतान्नं । क्व । असावेतत्त न्यनुद्दिश्य नो उपयेत् । असामेविन्या मंत्रित पितृपितामह
हप्रपितामहानामुद्देशे नामममुद्दिश्य नो उनस्थं ब्राह्मणोक्तो उपयेत् । क्व । कुंज्ञानेषु महाव्याहृती सावित्री
मधुवाती याः पितृदेवत्याः पावमानीश्च ऊपेत् । कुंज्ञानेषु ब्राह्मणेषु समु महाव्याहृतीर्जपेत् । तत्सवितु
र्वरेण्यमित्येका सावित्री मधुवाता ऋतायत इति तिस्रो मधुवातीयाः उदीरतामवर उत्परास इत्येवमा
दिकाः पितृदेवत्याः स्वादिष्ठया मदिष्ठयेत्येवमाद्याः पावमानीश्च शब्दादारण्यानानीति हासाश्च स्मृ
त्यंतरोक्तानुपेत । क्व । तृप्तेष्वनु पिंडान् दद्यात् । तृप्तेषु ब्राह्मणेषु सत्सु पिंडान् दद्यात् पितृभ्यः । क्व । पुरस्ता
देके । पुरस्तादेके तो उकरणादेके पिंडदानमिच्छंति । तथा च स्मृत्यंतरं । पिंडनिर्वपणं केचित्पुरस्तादे
व कुर्वत इति । कात्यायनात्मकार्थमिकायहणं । पिंडान्ये छिमेन तत्पत्नीनां किंचिद्दंतरीय । पितृपिंडान्

नात्र विश्वेदेवाः स्वदितमिति न पवित्रमुपतिष्ठतामित्यक्षय्यमस्तने। ९

पश्चिमेनादूरे दक्षिणादिक्किंचिदंतर्धाय पितृपितामहप्रपितामहपत्नीभ्यः पिंडान्दद्यात्। ब्राह्मणेभ्यः शेषं निवे
दयेत्। उपभुक्तपिंडदाना विशेषं अन्नं ब्राह्मणेभ्यः श्राद्धिकेभ्यो निवेदयेत्। ॥ अग्नौकरणादि पिंडपितृय
ज्ञेन कल्पो व्याख्यातः। अग्नौकरणं चेत्येवमादि यदुक्तं तत्र ... इति कर्तव्यता कल्पः पिंडपितृयज्ञेन व्याख्या
तः। उक्तो द्रष्टव्यः। एवं चावसविपरिसमुह्येत्येवमादिकः। सकृदाच्छिन्नानन्तु अहरणात्ः सर्व्यापिदिश्यते।
॥ १ ॥ अथात एकोद्दिष्टं। अथशब्दोऽधिकारविशेषणार्थः। ततश्चानुपवीतोऽप्यत्राधिक्रियत एव। अथशब्दः
सर्वस्य प्रकृतिवाप्यापनार्थः। एकमुद्दिश्य दीयत इत्येकोद्दिष्टं। एकं पवित्रं। एकं पवित्रमस्मिन्निति तदिदमे
कं पवित्रं श्राद्धं। एवं वदता पूर्वं त्रिपवित्रमित्येतद्बाधितं भवति। ॥ एकार्घ्यं। अयुग्मान्युदपात्राणीत्युक्तं
तस्य वचनमिदं बाध्यते। ॥ एकपिंडं। पूर्वस्यापवादः। ॥ नावाहनं। स्मृत्यंतरप्राप्तस्यापवादः। आवाह
नमेकोद्दिष्टे न कर्तव्यं। ॥ नाग्नौकरणं वचनप्राप्तस्यापवादः। अभिरम्यतामिति विसर्गः। अभिरम्य
तामित्यनेन ब्राह्मणान्विसर्जयेत्। मंत्रविशेषं वदन्पूर्वस्मिन्नपि विसर्गं सिद्धं दर्शयति। तत्र स्मृत्यंत
रोक्तो वाजे वाजे वत इति विसर्जनं तु एतस्माल्लिंगादन्येषामर्घ्यो आहवनीयादीनां स्मृत्यंतरोक्तानां ग्र
हणं सिद्धं भवति। ॥ संवत्सरमेवं प्रेतायैवमेकोद्दिष्टं प्रेतपितरं संवत्सरं कार्यं। तथा च स्मृत्यंतरे
स्मृताहनि तु कर्तव्यं प्रतिमासं तु संवत्सरमिति। ॥ चतुर्थे विसर्गस्य संवत्सरादूर्ध्वं चतुर्थी श्राद्धपिं
डोदकं दानादि भ्रजेत्। कोऽसौ चतुर्थः प्रपितामहपिता प्रकरणात्। एवं त्रुसलियस्य वतुर्थस्य विस

र्थः सिद्धो भवति ॥ अथोपाकरणं। अथ शब्दोऽत्र मंगलार्थः उपाकरणं वक्ष्यमाणमेकं कर्मेत्यत इति
वाक्यशेषः। ओषधीनां प्रादुर्भावे। ओषधीनां प्रादुर्भावे वर्षज्ञिजांपतेसम्यरत्यर्थः ॥ हस्तेन
श्रवणेन वा। वक्ष्यतिल्लोकतोनक्षत्राण्यन्वाऽऽहृत पश्चेति। तेन हस्तश्रवणादयो लोकप्र
सिद्धाः। ताभ्यां हस्तश्रवणाभ्यामन्यतमेन युक्ते काले कुर्यादुपाकरणं ॥ अक्षतसक्तूनां धानानां
दधिघृतमिश्राणां प्राश्यत्वं वेदेन जुहुयादिति किं आहुः। अक्षतसक्तूनां यवानां सक्तवो अक्षतसक्त
वः। धाना लाजास्ते यवाः। सद्ययुक्तानि दधि घृतेन मिश्राणि वा प्राश्यत्वं स्वाहाकारान्ते कुर्वन्नु ॥ सकलेन
वेदेन जुहुयादिति किं विधिवीर्याः आहुः। आहुतीनां माद्धिकादशसहस्राण्येकाशीत्यधिकानि
प्रायेण भवंति ॥ पक्षांतरमेन सूक्तानुवाकाद्याभिर्ऋग्भिर्वा जुहुयात्। अनुवाकादिषु सूक्ता
दिति नियुक्तापि पुनरावर्त्तेत। नाद्य माहुतिशतान्येकादशाहुतीद्वयं च प्रायेण ॥ अध्यायान्
षियाद्याभिरिति मांडूकेयः। अथ स्याद्याभिर्ऋग्भिरार्षेयाद्याभिश्च जुहुयात्। इत्येवं मांडूकेयो मन्य
ते। आचार्यग्रहणं विकल्पार्थं ॥ अथ हस्माह कौषीतकिः। अथ शब्द आदरार्थः। हशब्दो विनि
ग्रहार्थः। स्म शब्द एवेति सत्यप्रसिद्ध्युपसंग्रहणार्थः। आहेत्यनुवर्त्यका। अग्निमीळे पुरोहितमित्येका
ऋगाहुतिमंत्रा भवति ॥ ऊर्ध्वं जक सदव्यीहावदं स्वेशकृते नेद्रमावद्दष्ट लोनाज्मद्विना

ध मांतविश्वं भुवनमधिश्रितं गंतानो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि यानः स्वाऽरणः प्रतिबद्धो विबद्धोऽग्निर्यादिम ॥ सर्वा
यत्तेराजं क्षुतं हविरिति द्वयाः। ऊर्ध्वं तकस्तदब्रवीदित्येवमादयो यथोद्दिष्टान वहुवास्तत्र हुवा प्रत्यवं हूयमानाः
आहुतयोऽष्टादश। का। तद्वयोरादृणीमहे तेका। तद्वयोरादृणीमहे इत्येतयर्चा एकाहुतिः। हूयते एवमेता
विंशति आहुतीर्हुत्वा ततः स्विष्टकृदंते। का। हुतशेषाद्धविः प्राश्नंति दधिक्राव्णो ऽकारिषमित्येतया। तस्मात्स्व
हुतशेषात्प्राश्नंति दधिक्राव्णोऽकारिषमित्यनेन मंत्रेण हुतशेषादिति पंचमीनिर्देशान्न सर्वं प्राश्नीयुः
हविरिति वचनात्किंचित्तद्बहुवचननिर्देशात्। आचार्यशिष्याश्च। आचार्यस्वस्तिवाचो निरूपकान्। एवं च
सति सर्वे होममंत्राननुवारयेयुराचार्यहुतिसनि। का। आचम्योपविश्य। अग्निं विना कर्तव्यमिति। आ
न्नस्याचमनस्यानुवादः। कथं नाम न प्राशनाद्धुतशेषप्राशनादिषु प्रति प्राशनमाचमनं स्यादिति।
का। महाव्याहृतीः सावित्रीं वेदादिप्रभृतीनि स्वस्त्ययनानि च जपित्वा। आचार्यशिष्याश्च प्राङ्मुखा उदङ्मु
खा वा यथावकाशमुपविश्य महाव्याहृतीः सावित्रीं वेदादिप्रभृतीनि। तद्यथा अग्निमीले पुरोहितमि
ति सूक्तं प्रत्येकमध्यायाद्यादिपादमध्ये वा नो ऽग्नी यं वामदेव्यं स्वस्ति नो मिमीतामित्येवमादीनि य
थाशक्त्या स्वस्त्ययनानि जपेयुः। दशाद्यमृषभलिप्रभृतीनि पवित्राणि। का। आचार्यः स्वस्तिवाच्याः स्व
स्ति नवंतो ब्रुवंवित्याचार्यस्वस्तिवाचनार्थमन्त्रप्रसाधनोकप्रमिद्धेः किंपिद्दद्या। का। नदपिजनवाः। ५६

पारतंत्रिकमनुष्ठानदृढकरणार्थं।छ।अयातयामतां छंदसां सारत्वं अनेनैव कर्मणा भवतीति।छ।वसिष्ठ
दपुरुषयस्तपःप्रजावादुपाकर्मपश्यन् यतश्च महैते प्रयोक्तॄणामयमहतानपसामंत्रदृष्टिपादृष्ट
मित्यवश्यकर्तव्यो।छ।तस्मात्स्वकर्मनित्येनात्मनो मंत्रसिद्धये।उपाकर्तव्यमित्याहुः कर्मणां सिद्धि
मिच्छतां।यस्मादृषयो पश्यन्निति पूजा सारत्वमयातयामत्वादेतो छंदसां तस्मात्स्वकर्मनित्येन
त्वात्मनाध्ययनाध्यापनयजनयाजनदानप्रतिग्रहप्रधानेन दृष्टादृष्टार्थिना कर्मणां सिद्धिमिच्छ
तोपाकर्तव्यो।छ।उपाकर्मत्विति वोत्सर्गस्त्रिरात्रं स्वपलं भवेत्।अष्टकासु चहोरात्रमृत्वंत्यासु च रात्रिषु।उ
पाकर्मत्विति सते छंदसां वोत्सर्ग इत्युत्सर्गे माघशुक्लप्रतिपदि छंदसां विश्रामः।तत्र त्रिरात्रमध्ययनस्य ३८
लपणमनध्ययनं भवेदित्यर्थः।अष्टकासु चहोरात्रं उशब्दो विकल्पार्थः।त्रिरात्रमहोरात्रं वा।ऋत्वंता
सु च रात्रिष्वित्यहोरात्रमेव त्रिरात्रं वा।तदपि भवतीति प्रसज्य तत्रांतर सुदाहृतं।छ।माघशुक्लप्रति
पदि।छंदसां मुत्सर्ग कर्म भवतीति वाक्यशेषः।छ।अपराजितायां दिशि।अपराजिता प्रागुदीची तस्यां
दिशि यत्तत्कर्म कर्तव्यं ग्रामाद्बहिः तथावसम्यत्वांतरं।यथाशास्त्रं स्वविवमुत्सर्गं छंदांसि बहिरिति।छ।कं
बाह्यो बधिके देशे।अनूनूषरे क्षान्त्वा नंभवने शाड्वलेवा।छ।उदु त्यं जातवेदसं।चित्रं देवानां नमो मि
त्रस्य सूर्यो नो दिवस्पातु।तिस्रो यत्तिजपित्वा छंदसां विश्राम यतीति सूत्रार्थः।उदु त्यं जातवेदसमि
ति सूक्तं।चित्रं देवानामुदगादनीकमिति सूक्तं।नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे इति सूक्तं।सूर्यो नो

दिवस्याचितिस्सूक्तं एवमेतानिचत्वारिसूक्तानिजपित्वाननः।ऋ।शतसहस्रामहाँअसीतिप्रदक्षिणंप्रत्यवज्ञत्य
स्पालोष्टानाशासहस्त्रामहाँअसीत्येवमाघात्रिपंचरश्मिः प्रतिदिशंपूर्वमारभ्यप्रत्यहचामकेकंमृल्लोष्टंत्यसेत्
ती।उपरिपंचमंवा।ऋ।रूपिञ्छंदांसिदेवताःश्रद्धामेधेचतर्पयित्वाप्रतिपुरुषंपित्रृनस्यादीनुदिश्यआलपा
त्रोजयित्वा।यांतितर्पयित्वेवक्तंविद्देवतासर्वकर्मस्वितिब्राह्मणतर्पणेनदेवतातृप्तिर्दर्शनात्।उदकेनवात
र्पणमृष्यादीनांतथादृष्टवान्।प्रतिपुरुषंचपितृनित्येवंमुख्यसर्यकर्तारिष्पुपाकर्मकर्तृवद्धहस्यइत्येतदृ
र्शयति।ऋ।ऋंदांसिविश्रामयत्यर्धसप्तमान्रूचो सर्यकर्मर्छंदस्कृतंअर्धसप्तमानमासान्ऽध्ययनेनवि
श्रामयेयुः।ऋ।अर्धषष्ठान्वा।पूर्वेणसहविकल्पार्थंवचनं।ऋ।अथाहिरंश्चेदहोरात्रमुपरम्यप्राध्यायनं।
यघवश्यमधीयेरंननत्एकमहोरात्रमुपरम्यप्राध्ययनंकुर्युः।अनध्यायविकल्पःप्रकारांतरेणग्रंथधा
रणासमर्थानां।ऋ।अथोपरमं।उपरमरूपणांविरामोविश्रामोनध्ययनइतिपर्यायाः।उक्तमुपाकर्मानंतर
मध्ययनस्यात्यंतरेषुसर्वोसर्यकर्मवद्दत्तातस्यकेनविनिमित्तेनानंतरमुपरमरमनध्यायइतिवाक्य
शेषः।ऋ।उत्पातेष्वाकालं।उत्पातःपांसुवर्षादिषः।नष्टाकालंयदेद्वितीयस्याह्नःसकलस्तावन्नाधीयी
त।ऋ।अन्येषद्भुतेषुच।अन्येषुशोणितवृष्ट्यादिष्वद्भुतेषुचाकालमनध्यायः।ऋ।विद्युत्स्तनयित्नुव
र्षासुत्रिसंध्यं।विद्युत्प्रसिद्धा।स्तनयित्नुःपर्जन्यःनद्धर्षासुपंचसुरुदुषुनवंति।संध्यमनध्यायकारि। ४७

त्रिसंध्यशब्देनाहोरात्रं लक्ष्यते।कु।एकोद्दिं श्राद्धभोजने।एकोसंध्यं श्राद्धभोजने नाधीयीत।अत्राप्यहः शेषो रा
त्रिश्च लक्ष्यते।कु।दशाहमघेष्वसूतकेषु च।तिब्रुवचनेन कालानां स्वअघं सपिंडमरणाशौचं।सूतकं ज
ननाशौचं।तत्रादशाहमनध्यायः।अघेषु सूतकेषु चेति ब्रुवचनेन कालानां सर्वविकल्पोपसंग्रहार्थ
मनस्य दशाहस्य ग्रहणमविवक्षितं।कु।चतुर्दश्याममावास्यायामष्टकासु च।अमावास्ययोः समाननिर्देशो
नियमार्थः।अष्टकाकर्मसंबंधेन प्रसिद्धाः।कु।वासरेषु नक्तेषु च।वासराण्यहानि हेमंतयो[illegible]वर्ष
णामादिभूतानि गृह्यंते तेषु नाधीयीत।कु।आचार्ये वा परते दशाहं।शिष्यो नाधीयीत संबंधिशब्दान्।
कु।शुचा त्रिरात्रं।असंनिधिस्थमाचार्यमुपरतं श्रुत्वा त्रिरात्रं नाधीयीत।कु।प्रतियहे श्राद्धवत्।श्राद्ध
र्थे प्रतियहे श्राद्धभोजनवदनध्यायः।कु।सब्रह्मचारिणि।समाने ब्रह्मचारिणि व्रतचारी सब्रह्मचारि
तस्मिन्नुपरते।न दहन् नाधीयीत।कु।प्रेतमनुगत्वा।ज्ञातिमज्ञातिं वा प्रेतमपिंडमसमानोदकं चानुग
त्वा तद्दहनं नाधीयीत।कु।पित्र्यस्य निक्षपपिंडान्।श्राद्धांगं चेन पिंडपितृयज्ञेन वा पिंडानिति ब्रुवचन
निर्देशात्।कु।निशां संध्यां।निशार्द्धरात्रकालः।तावंतं कालं।मनध्यायेनध्यायादेवं संध्याकालम
पि द्वितीया निर्देशात्।कु।पूर्वं स्नात्स्य श्रमितः।पूर्वाल्लिप्तमिवाधिनिस्मृत्यंतरे न घस्तमिति नाधीयीत।
कु।शूद्रसंनिकर्षे शूद्रसंनिधौ नाधीयीत।अत ऊर्द्ध्वं तत्कालिकाः।कु।सामशब्दे।सामध्वनावृग्यजुषी
नाधीयीत।कु।श्मशाने।समाजा समाजश्मशानसंनिध्ये नाधीयीत।कु।ग्रामारण्ये।शून्यग्रामे नाधी

यीत। छ। अंतःशवग्रामे। अन्तर्हितशवग्रामे नाधीयीत। छ। अदर्शनीयात्। चंडालपतितादेः कारणतो निर्दे
शात्। यस्मिन् दृश्यमाने मनसआक्षेपो भवति। दृष्ट्वा तु सर्पादीन् वा तद्दर्शने नाधीयीत। छ। अश्रवणीयात्।
शूद्रवच्छ्रावण्यात्। छ। अनिष्टघ्राणात्। पूतिगंधे नाधीयीत। छ। अतिवाते। अतिवपने मारुते नाधीयीत। छ। अ
तिवर्षति। आवर्षणे ऽत्र सति नाधीयीत। छ। रथ्यायां। रथ्यामारूढो नाधीयीत। छ। वीणाशब्दे
वा। वीणाशब्दे नाधीयीत। छ। रथस्थः। स्थानस्थितेऽपि रथे नाधीयीत। छ। शूद्रवच्छुनि। शूद्रसंनिकर्षे इत्यु
क्तं। तद्वत् संनिकृष्टे शुनि नाधीयीत। छ। हस्त्यारोहणे। हस्तिमारूढो नाधीयीत। छ। अवटे। रोदने। अवटः
कूपः। नदवरोदने नाधीयीत। छ। अप्सु वा चराचरास्वस्थितो नाधीयीत। छ। अविशेषात्। क्रंदति। क्रंदि
आह्वाने रोदने चोत्थयत्रापि नाधीयीत। छ। आर्त्यां। शरीरपीडायां नाधीयीत। छ। नग्नः। नवस्त्रो नाधी
यीत। छ। उच्छिष्टः। अनाचांतो नाधीयीत। छ। संक्रमे। पर्वतनद्यो नावं वरज्जुघः काष्ठमयो वा संक्रमः।
प्रसिद्धस्तत्रस्थो नाधीयीत। छ। केशश्मश्रुणि वापतस्य स्नानात्। केशश्मश्रुवपनो नान्यांगक्षेषु आस्तना
त्। आस्नानकरणात्। छ। उत्सादने। उत्सादनमुद्वर्तनं गात्राणां तस्मिन् क्रियमाणे नाधीयीत स्नाने।
स्नाने क्रियमाणे नाधीयीत। छ। संवेशने। शयने नाधीयीत। छ। अभ्यंजने। अभ्यंगस्तैलादिना गात्रा
णां तस्मिन् क्रियमाणे नाधीयीत। छ। प्रेतस्पर्शनिसूतिकोदक्यायोश्च शूद्रवत्। प्रेतस्पर्श वोढादिः।
सूतिकाऽन्तर्दशाहः। उदक्या रजस्वला तयोः। प्रेतस्पर्शस्तु संनिकार्षे शूद्रसंनिकर्षवद ४८

नध्यायः। छं। अपि दिन पालिः। छं। दिनपालिनाधीयीत। छं। सेनायां युद्धवारेनाधीयीत। छं। अस्तं जानेव
लोगोधुवा। अथ मत्स्यादिसावनार्थं अस्तं जानेवाह्निलोगोधु वस्तु। छं। आदिनानार्थं निरूढास्त्वन स्त्वनीर्थंत
धीयते। छं। अतिक्रांतश्चाधीयीरन्। श्रूयसं निकर्षादिष्वाति क्रांतेषु निमित्तेष्वधीयीरन्। छं। सं १ तेषा
मनध्यायनिमित्तानां यदि कश्चिद्विदन्निह्नुत प्राप्नुयात् तत्र प्रायश्चित्तं प्राणानायम्य स्मृत्यन्तरोक्तेन
विधिना यथोक्तवसिष्ठः। सव्याहृतिः सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह। त्रिः पठेदायतःप्राणःप्राणायामः
सउच्यत इति। तदेवं प्राणानायम्य मन्त्रकर्मादिनामीदि चानन्तोधीयी अकामोत्याज्य वेदि व्यबुधि
सर्वेणाध्यायध्ययने प्रायश्चित्तमेनत। बद्धिस्वेवं उस्मृत्यन्तरोक्तं स्पष्टं यथा हरिशिष्टः। पतितं चंडा
लशवब्रावलो त्रिरात्रं वाग्यता अनश्नन्तस्तु उसीरन्। सहस्रपरमा वा तदभ्यस्यातः पूता भवन्तीति
ज्ञायते। छं। विद्युत्स्तनयित्नु वर्षवर्जं कल्प्योवर्षवदर्दं षष्टेषु। विद्युद्रस्मूनयित्नुष्व विद्युत्स्तनयित्नु तके
वर्जं नितावर्ष। एना पाकर्म करणाद् दृढं। अर्द्धषष्ठेषु मासेषु वर्षलतावृ नध्याय निमित्तं कल्प्योध्य
तव्यो। छं। तदद्येनना। परिशिष्टं समुद्भये। अप्येतदपण्यानि स्मृत्यंतराणि स्मृतिवाक्यानियापराणि
अनध्याय आनिपाद काजवंति। छं। अन्नमापो मूलफलं यच्चान्यदृष्टोदकं भवेत्। प्रतिगृह्याप्यन
ध्यायः पाण्या स्याः आ[illegible] स्मृत इति। एतत्स्य वशापकारोते नापि प्रकारेण श्राद्धनिष्टविन्निर्जव
नीत्यथा चसीयते। छं। न्यायाप्यवेन्यष्ट वर्तयेत। न केवलमनध्यायं परिवर्जयेत। इदंचान्य

अपितु॥छ॥न्यायोपेतेभ्यः मनोवाक्कायपरद्रुहकेभ्यः॥अविशेषोऽनक्ति नशते स्वाध्यायनं वर्तयेत्॥वानध्यापये
दिव्यर्थः॥अनध्यापयेत्॥ श्रयसोक्षारमपां वृणुयात्॥दुष्टाध्यायी वज्रत्यवेयात्त स्मादयं यतः॥छ॥प्राङ्मुखो दक्षिणासी
न आचार्यो दक्षिणत उदङ्मुख इतरः॥प्राङ्मुख उदङ्मुखो वोपविष्ट आचार्योऽध्यापयेद्दक्षिणतः आपचा
र्यस्योपविष्टः॥उदङ्मुख इतरः पठेत्॥छ॥द्वौ वा दक्षिणत उदङ्मुखौ॥छ॥भूयांसश्चेद्यथावकाशं॥भूयां
सश्चेच्छिष्या यथावकाशं पृष्ठोपविशेयुः॥छ॥नोच्छ्रितासनोपविष्टो गुरुसमीपे॥उच्छ्रितासने उपविष्टो गु
रुसमीपे नाधीयीत॥नीचं संज्ञासनं चास्य सर्वदा गुरुसंनिधौ वितिसृत्यं तरात्॥छ॥नैकासनस्थः॥गुरु
णा सह एकासनस्थो नाधीयीत॥छ॥न प्रसारितपादः॥गुरुसंनिधौ प्रसारितपादो नाधीयीत॥छ॥न बा
हुनाजानूपसंगृह्य पर्यस्तिकां कृत्वा गुरुसंनिधौ नाधीयीत॥छ॥नोपाश्रितशरीरः॥ऊर्ध्वाद्युपाश्रि
तशरीरो गुरुसंनिधौ नाधीयीत॥छ॥नोपस्थकृतपादः॥उपस्थ उत्संगो गुरुधप्रदेशस्तत्र कृतपादो वि
नीतसंनिधौ नाधीयीत॥छ॥न पादकुमारिकां कृत्वा पादकुमारिकापाद्यन्यासकरणेन द्वस्थो गुरु
संनिधौ नाधीयीत॥छ॥अधीहि भो इत्याचार्यः प्रबोदयात्॥शिष्यमध्ययनाय॥छ॥ॐमितीतरः॥=
प्रतिपद्यते॥ॐमितीतरोऽध्ययनमविचार्य प्रतिपद्यते॥छ॥न संततमधीयीत॥ॐकारसंततमेवा
धीयीत॥छ॥अधीत्योपसंगृह्य प्रपाठक पुनरि समाप्तौ पादोपग्रहणमाचार्यस्य कुर्यात्॥छ॥
विरताः स्मत्तो रत्युक्त्वा यथा यमिच्छ पुनराबास्य यदि द्वियोजने विरताः स्म जो रत्युक्त्वा यथार्थ ४९

माकुत्रजेपुः। पाठकर्मसंख्यायां वा॥ छ॥ विसृष्टं विरामस्त्यावदित्येके। अध्ययनविरामो विसृष्टः॥ छ॥ विराम
स्तावदित्येके। एक इति विकल्पार्थः॥ छ॥ नाधीयतामंतरा गच्छेतु। अधीयतां शिष्याचार्यलिंसंपादमुण
निकीवाऊर्वतांस्त्ववर्ग्योपिनांतरा गच्छेतु॥ छ॥ नात्मानं विपरिहरेदधीयानः। आत्मानमधीयानो ना-
विपरिहरेत्। न परिबद्धो यावद्धिंघादित्यर्थः॥ छ॥ यद्दि वेदो बः स्यात्रिरात्रमुपोष्याहोरात्रं सावित्रीम
भ्यावर्त्तये घायच्छत्कुयात् ब्राह्मणेभ्यः किंचिद्दीर्घादहोरात्रमुपरम्यप्राध्ययनं यद्यात्मनो विपरिहर
णेस्मृत्यंतरोक्ते श्वेसर्पादिभिरंतरागमने च यदा यदो बः स्यात्तेन्निर्घातायत्रिरात्रमुपोष्याहोरात्रं वा
दत्तोपवासः सावित्रीं यथाशक्त्याभ्यावर्तये ततो ब्राह्मणेभ्यः किंचिद्दद्यादहोरात्रमध्ययनोपरमं कु
र्यात ततः प्राध्ययनं दोषश्चेदेत्येतावानासिद्धगुरुसूत्रकरणपरामव धाविशेषाद्बुद्धिपूर्वाबुद्धिपू
र्वादउकाश्चचारः प्रायश्चित्तविकल्पा इष्टव्याः। त्रिरात्रमहोरात्रं सावित्र्याभ्यासो दानमिति॥ छ॥ स्ना
तः स्नातः समावृत्त इत उत्तरमधिक्रियत इति मंतव्यं॥ छ॥ उपस्पर्शनकाले वा गाद्यो देवतास्तर्पयति।
वक्ष्यति सवस्त्रो ऽहरहराप्लावति। तस्य च स्मृत्यंतरे पूर्वद्दूकालेऽज कः। उपस्पर्शयति। जलेवतर्पलं
आहवनीयादा विवदेवताय [illegible] णादेवा॥ छ॥ अग्निस्तृप्यतु वायुस्तृप्यतु सूर्यस्तृप्यतु विष्णुस्तृप्यतु प्र
जापतिस्तृप्यतु विरूपाक्षस्तृप्यतु सहस्राक्षस्तृप्यतु सोमः ब्रह्मा वेदा देवा ऋषयः सर्वाणि छंदांसि ॐकारः

वषट्कारः मतत्र्याहृतयः सावित्री गायत्री यज्ञा द्यावापृथिवी नक्षत्राणि अंतरिक्षं अहोरात्राणि संख्याः संध्याः
समुद्रा नद्यः गिरयः क्षेत्रौषधिवनस्पतिगंधर्वाप्सरसः नागा वयांसि सिद्धाः साध्या विप्राः यक्षा रक्षांसि
भूतान्येवमंतानि तर्पयामि श्रुतिं तर्पयामि स्मृतिं तर्पयामि धृतिं तर्पयामि श्रद्धां मेधां धारणां च गोब्रा
ह्मणं स्थावरजंगमानि सर्वभूतानि तर्पयामि इति यज्ञोपवीती । तर्पयामीत्युशब्देन जलस्य कमेकेन
मुद्रकांजलिप्रक्षेपेन तर्पयामिशब्देन वस्वादिषु प्रथमांतेन प्रत्येकं विशमंजलिं दद्यात् । त
र्पयामिशब्देन प्रयोगः । शेषभूतान्यपूर्वोलीत्युक्तप्रतिषेधात् । केषांचिन्मते नासानुषंगपाठः ।
क्षेत्रौषधिवनस्पतिगंधर्वाप्सरसः इत्येकांजलिः समस्तपदत्वान्नागा इत्येवमादीनां अष्टाना
मेकैकेन प्रत्येकमेकैकांजलिः । तेऽष्टावंजलयः । श्रुतिं तर्पयामि स्मृतिं तर्पयामि धृतिं तर्पयामीति
त्रयो मंत्रास्त्रय एवांजलयः । श्रद्धा मेधे धारणां च गोब्राह्मणमिति द्वितीयां तास्त्रयो मंत्रां तेनस्त्रय ए
वांजलयः । तर्पयामीत्यनुषंगः । प्राप्तोऽपि न क्रियते । शेषभूतान्यपूर्वोलीति उक्तत्वादेव वचनात् ।।
स्थावरजंगमानि सर्वभूतानि इत्येको मंत्रः तर्पयांत्विति तांतः । तेनैकोंजलिरिति यज्ञोपवीति । उदङ्मुखा ५०
ना वादति देवतातीर्थं प्रापणार्थः ।। अथ प्राचीनापवीती । तर्पणशेषं वक्ष्यमाणं प्राचीनापवीती
कुर्यात् अपसव्यश्चोच्यवक्ष्यमाणनिबंधार्थः ।। पित्र्यां दिशमीक्षमाणः । पितृतीर्थं प्रापणार्थं वचनं ।

शतर्चिनो माध्यमाः गृत्समदो विश्वामित्रो जमदग्निर्वामदेवोऽत्रिर्भरद्वाजो वसिष्ठः प्रगाथाः पावमानाः क्षुद्रसू
क्तमहासूक्ताः । आचार्याः सुमन्तुजैमिनिवैशंपायनपैलसूत्रभाष्यगार्ग्यबभ्रुबाभ्रव्यमंडुमाण्डव्या गार्गीवाच
क्नवी वडवा प्रातिथेयी सुलभा मैत्रेयी कहोलं कौषीतकिं महाकौषीतकिं सुयज्ञं सांख्यायनं आश्वलाय
नं ऐतरेयं महैतरेयं भारद्वाजं जातूकर्ण्यं पैंग्यं महापैंग्यं बाष्कलं गार्ग्यं शाकल्यं माण्डूकेयं महादमत्रं औदवा
हिं सौदवाहिं सौजामिं शौनकिं शाकपूणिं गौतमिं ये चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्विति । शतर्चिन इत्ये
वमादयः प्रतिपदं भिन्नविभक्तिकाः मंत्राः सूत्रः । प्रतिमंत्रमेकैकोऽञ्जलिः । क्षुद्रसूक्तमहासूक्ता इति समस्त
पदो मंत्रः तत्रैकोऽञ्जलिः । सुमन्त्वादिभिर्नविभक्तिः पादैः । एतत्समस्त एको मंत्रस्तेनैकोऽञ्जलिः । कहोलं कौषीतकि
मित्येवमाद्या द्वितीयान्ताः सप्तदश मंत्रास्तैरपि प्रतिमंत्रमञ्जलयः । यथा पठितामंत्रा अथ षड्दारप्रतिब
न्धेद रूपं पाठाद्येकैकांचिन्मंत्राणां घ चान्ये आचार्यास्ते सर्वे तृप्यन्त्वित्येको मंत्रः । छ । प्रतिपुरुषं पितरः ।
ये यस्याधिकारिणः पितरस्तांस्तान्प्रत्येकं स्वनामभिः प्रथमान्तैरुद्दिश्य तर्पयेत् । छ । पितृवंशस्तृप्यत्विति पृथ
वित्येको मंत्रः । छ । मातृवंशस्तृप्यत्विति । अर्यमणि पितृपूर्ववत् । छ । ननग्रांस्त्रियमीक्षेतान्यत्र मैथुनात् । यम
नियमाः [illegible] स्यातद [illegible] पातो वा यानुत्पत्तिरेवता द्विन स्नायुक्तो जवनीतिश्रवणात् । छ । नादित्यं
संध्ययोः [illegible] सविवासं नेक्षेणानिवर्तन्ति । छ । अनाप्तं वरणं नेक्षेत सर्वदा । छ । अका

यत्कारणं। अस्पृश्यादिकं निंदितकर्मिण्यां स्पृशीतानकुर्तु। छा। प्रेतस्य स्पर्शनं। वोढ्रादिकं नेत्तेन। छा। सूतिको
दक्यास्त्यां न संवदेत्। आशितासा प्रतिषेधः ग्रामदृशाहात्प्र सूतया रजस्वलया सह भाकुर्यात्। ९ ति: अपूर्वो
त्तिरासामादिस्त्रि: ऊर्ध्वादिषावद्धितिरपि न संवदेत्। छा। उद्धृततेजोसिन: भुंजीत। पित्र्याकर्मण्यपि तप्रवृत्तानि
। चिरंतनानि। छा। न यातयामैः कार्यं कुर्यात्। न यातयामै गतसारैरासनशयनादिभिः संदिग्धस्य प्रयोज
नि: कार्यं कुर्यात्। छा। न सह भुंजीत। भार्यया समन्यंतरानु। छा। न शेषं। भार्यत्त्रिंकृ शेषं स्मृतांतरात्। छा। पितृ
देवतानिमित्त्यानां शेषं भुंजीत पित्रादिनां शेषलो शेषभोजनविधानापूर्वयो: प्रतिविधयोर्विकल्प:।
छा। उंछशिलमयाचितप्रतिग्रह: साधुस्यो याचितो वा याजनं वृत्तिः। उंछादिकं पथोक्तं। ब्राह्मणस्य वृत्ति
जीविका। छा। पूर्वं पूर्वं गरीयः। शिलादुंछं गरीयो याचितप्रतिग्रहात्। शिलप्रतिग्रहो याचिताद्याचितः
साधुस्यो याचितोपि याजनात्। एवं पूर्वं पूर्वं गरीयप्रशस्तमित्यर्थः। छा। आत्मसंसिध्यमानायां वैश्य वृ
त्तिवत्र्संसिध्यमानायां वृत्तौ [illegible] या मुत्रकुलत्रादोपीड्यमाने वैश्येन वा कर्मणा जीवेत्। छा। अ
प्रमत्त: पितृदेवतकार्येषु आपद्यपि पितृदेवतकार्येषु प्रमादेन कुर्यात्। छा। ऋतौ स्वदारगामी रजो
दर्शनप्रभृतिषोडशाहमृतुस्त्रीणां गर्भसंभवतियोग्य: काल: तत्र स्वदारमवश्यं सेवेत। छा। न दिवा
शयीत। दिवास्वप्नं वर्जयेत्। छा। न पूर्वापररात्रौ। पूर्वरात्रस्य पररात्रस्य पूर्वापररात्रौ। तत्र पूर्वप ५१

दस्छस्य रात्रिशब्दस्य लोपः समासांतालावश्च। पूर्वरात्रे शयनप्रतिषेधाश्च पररात्रे वा॥छ॥ नन्वमावनै तद्दि॥ तायीं मासीत
अनंतर्हितायां टणादिनायावृदितायां॥छ॥ नित्योदकी यज्ञोपवीती कमंडलुना त्यमुदकधारी स्यात्॥छ॥ यज्ञोपवीती नित्या
धिकारो निवर्त्तत एव॥छ॥ न विरहयेदाचार्यम् आचार्य उपनेता आचरणां आद्दपिता तं न कदाचिद्विरहयेत्॥ सर्वदा य
न्निरूपासवेत॥छ॥ अन्यत्र दनुयोगादनुज्ञातो वा॥ न विरहयेदाचार्यमित्यस्यापवाद आचार्यादिशाद्यातनुज्ञाय
वा विरहेदपि॥छ॥ अहरहराचार्यायाभिवादयेत्॥ अहरहः प्रतिदिनमाचार्याया भियाभिवादनमनिगम्य कुर्यात्॥छ
गुरुत्वपश्च मात्रादिनाश्च॥छ॥ समेत्य श्रोत्रियस्य॥ समेत्य समागमनं प्राप्य श्रोत्रियस्य शाखाध्यायिनोऽभिवादनं
कुर्यात्॥छ॥ प्रोष्य प्रत्येत्य श्रोत्रियस्य॥ अश्रोत्रियस्यापि प्रोषित प्रत्यागतेनाभिवंदनं कुर्यात्॥ कथं तदित्याकांक्षितम आ
ह॥छ॥ असावहं भोइत्यात्मनो नामादिश्य तस्य पाणी असाविति सर्वनाम्नः स्थाने प्रथमांते नात्मनो नामादि
श्य तस्य पाणी पादौ स्पृशेत्॥ अभिवादयेत्॥ अमुकशर्माहं भो इति प्रयोगः॥छ॥ असा उ इत्येतस्य पाणी संगृह्या
भिषमाशास्ते॥ अस्याभिवादयितुः पाणी संगृह्याशिमाशास्ते मान्यः आयुष्मान् भव सौम्येति स्मृत्यंतरात् ततो
साविति आमंत्रितेन नाभिवादयितुर्नामग्रहणं॥ आसा उ इत्यौचार्येण प्लुतेन सूचितत्वादेव सिद्धः॥ संबुद्धरश
रूप्य मालावं वचन्याद॥छ॥ नावृत्तो यज्ञं गच्छेत॥ रुविक्तिनावृत्तो यज्ञं न व्रजेत॥छ॥ अधर्मच्छिन्नगुप्तात॥ अधर्मात्प्र
तिषिद्धसेवनादपराधयुक्ताद्विजेत॥छ॥ मृजनमवायं गच्छेत्॥ समवायिको न स्यादित्यर्थः॥छ॥ नोपर्युदिश
सम्येत्य॥ यदि समावायं पर्षदं कवाकर्तृ नयाकयं विधायाः तथापि न कस्यचिद् प्रधानार्थं अयणी — ना

पर्युद्दिशन्तुइदमत्रकर्तव्यमिति।छ।अनाक्रोशकोपिशुनोऊनोऊलंऊलोनतिद्दिहः स्यात्।स्यादितिप्रत्येकं
संबध्यते।अनाक्रोशकोपिशुनोऊलंऊलोनेतिद्दिहः स्यात्।स्यादितिप्रत्येकं संबध्यात।अनाक्रोशकःस
र्वदास्यादाऊष्टोपिपिशुनः।परदोषःस्यापकस्तादृशोनस्यात्‌ऊलंऊलोनतिष्ठारणंपरमैश्हेयासी
नस्यात्।इतिद्दिहः।अजिजनवादप्रकाशकोसमीद्दितवादीनस्यात्।छ।निष्कुध्वरेत्।अध्यानंस्मृत्यंतराद
वगम्यते।छ।ननग्नः।एकशाटीपरिद्दितोविवस्त्रोवारहस्यपिनंस्यात्।छ।नापिद्दितपाणिः।अपिद्दितपा
णिःछगितोत्तयहस्तोनस्यात्।इतोत्तरंशंगःस्यादित्यर्थः।छ।देवतायनानिनिप्रदक्षिणं।देवतायतनानि
देवकुलयक्षवयदीनितानिप्रदक्षिणंगच्छेत्।छ।नक्षावत्।अनापदिष्टमार्यमिष्य।छ।नकृष्टोऽवन्।पुनःपु
नरितिसामध्यात्।छ।नकंडूयेत्।आत्मीयमंगमजस्त्रं।छ।मूत्रपुरीषेनावेक्षेत्।अत्रशब्दादीक्षणंप्रयत्नः।प्र
तिबिध्यते।छ।अवगुंठ्यासीत।मूत्रपुरीषोत्सर्गर्थंप्रकृतवान्।छ।अनंतर्हितायांभूमौमूत्रपुरीषेऊर्यात्।
तृतीययज्ञोपवीतंकृत्सृत्वा।छ।नादित्यमभिमुखः।मूत्रपुरीषेऊर्यादितिसंबध्यते।छ।नजघनेन।जघ
नेनादित्यवामूत्रपुरीषोत्सर्गंपिकापघपिनऊर्यात्।छ।अहरुदङ्मुखोनक्तंदक्षिणामुखः।अहरिति
द्दितीयानिर्देशात्।कर्यविसंध्ययोरप्युदङ्मुखः।छ।नवाप्सुश्लेष्मानचसमीपे।अप्सुश्लेष्मणंनऊ ५२
र्यात्।वकारात्‌मूत्रपुरीषेवनचापांसमीपेचशब्दादन्यत्रापिमध्यसंबंधः।छ।नदृश्यमानारहेत्।दृश्यशब्दो

नवचनस्यातिस्कुल्मादिप्रदर्शनार्थः। क्रा नरूपमावदेत। अवसाद्दान्निष्क्रारणं। क्रा नध्रुवनं गच्छेत्। अध्रुवनं वध्यस्थानं र
ण्याजिरं व्र — तगच्छेत्। क्रा नचैवध्रुश्मशानं। उशद्धानेदेवशब्दाच्च श्मशानगमने विशेषप्रतिषेधः। तत्र वनगमनं पादि
कं। क्रा सवस्त्रो हरदराप्लवेत्। सवस्त्र इत्यनुपादउत्तरार्थः। क्रा आप्लुत्यास्युदकोन्यद्वस्त्रमाच्छादयेत। स्नाचानंत
रं। अविगतोदक आर्द्रशरीरोन्यस्नानसादकात वस्त्रमाच्छादयेतान्यन्यरिदध्यादित्यर्थः। क्रा रोहिण्यां रूविक
र्मालिकारयेत्। रूष्यार्थानि कर्मालिलांस्लयुगवरत्रासंजनादीनि रोहिण्यां कारयेत्। नस्वयं ऊयति। ड्रा
ल्लणः। कृष्ट्यायामप्यापदिअसंभ्यमानायां वेस्यवृत्तिर्विति वचनात्। क्रा पुरस्तात्कर्मणां प्राच्यां क्षेत्रमर्या
दायां द्यावापृथिवीयं बलिं हरेत्। पुरस्तात् जादनवाहनादिकर्मणां प्राच्यां क्षेत्रमर्यादायां द्यावापृथिवी
यं बलिं हरेत्। पूर्वस्यां दिशि क्षेत्रजान्त्रो क्षेत्रवारुक इत्यर्थः। द्यावापृथिवीदेवत्यं हविष्यान्नेन बलिं हरे
त्। केदाराणामप्येतद्विशेषात्। द्यावापृथिवाया यवबलिं हरेत्। मही द्यौः पृथिवी चन इत्येतया प्र
थम्यानुनमो द्यावापृथिवीभ्यामित्यनेनोपस्थानं। द्यावापृथिव्योः ऊयति। वशद्धो बलिंहरणोपस्था
नयोः समुच्चयार्थः। क्रा प्रथमप्रयोगे सीरस्यब्राह्मणः शीरस्पृशेत्। शुनं नः फाला इत्येतामनुऊवनुप्र
थमहलवाक्रिके ब्राह्मणसीरपतिः। सीरं स्पृशेत्। गाहनं हलवाशुनं नः फाला इत्येतामनुब्रवत
क्रा क्षेत्रस्यपातीनानतिप्रदक्षिणं प्रत्यर्ह प्रतिदिशमुपस्थानं। क्षेत्रस्यपातिनेत्येवमादिनास्तूक्तेन प्रा

चीतआरस्यप्रदक्षिणं प्रत्यञ्चप्रतिदिशमेवं कस्यचेत्पतिप्येत। अस्वर्द्धामित स्तूक्तं। महांनरदिशिराष्ट्रोद
शः। का। उदकंतरिष्यं स्वस्त्ययनेकारोतिक्ष्म। चिक्कार्यतः प्राप्ते उदकंतरतिः स्वस्त्ययनमात्मारक्षां करो
ति। कथमित्यनआह। का। उदकांजलीस्त्रीनक्षुद्गुहोति। समुद्राय वैणवे नमः वारुणाय धर्मपतये नमः।
नमः सर्वाभ्यो नदीभ्यः। समुद्राय वैणव इत्येवमादिभिस्तिसृभिर्मंत्रैः स्वाहाकारांतहोममंत्राणामिति
वचनात्। स्वाहाकारांतैस्त्रीनुदकांजलीन क्षुद्गुता ४ यस्मिन्जुहुयात्। का। सर्वासांपवित्रे विश्वकर्मणेदत्तं
हविर्जुषतामितिजपित्वा। सर्वासांपवित्रे विश्वकर्मण इत्येवमादिकं मंत्रंजपित्वा सर्वतरंतनोजुहुयात्।
का। प्रतीपं स्रवंतीस्यउद्धीपं स्त्रावरस्यः। प्रतीपंतिस्रोतः वंतीस्योजुहुयात्। का। उन्नीतमुद्रूपं स्त्रावरा
स्यो जुहुयात्। का। तरस्वी इद्वयं शकेन वाशिष्टं सूक्तं जपेत्। समुद्रज्येष्ठा इत्येन सूक्तं यद्दिनावा प्लवनतत
जपित्वादिनादोपेण। बकुतार्यचालयं शंकेन समुद्रज्येष्ठाः सलिलस्य मध्यादित्येन सूक्तं जपेत्। वाशि
ष्ठ्यस्य हलं प्लवनग्रहणं वसूक्तस्य स्तुत्यर्थं एतमेव वाशिष्ठं प्लवमंगीकुर्यात् किमित्येननावादिताप्लवना। का। श्र
वणश्रविष्ठीयायां पौर्णमास्यां मद्यनसक्तूनां स्थालीपाकस्य जुहोति। श्रवणश्चश्रविष्ठा च यस्यां पौर्ण
मास्यां सा श्रवणश्रविष्ठीपौर्णमासी तस्यां प्रतिश्रुता विधानेनातनसक्तूनां स्थालीपाकस्य वा जुहोति। ५२
अहतानां यवानामकंडितानां सक्तवः। का। विष्णवे स्वाहा। श्रवणाय स्वाहा। श्रावण्यै पौर्णमास्यै स्वाहा।

वर्षस्त्याम्स्वाहेतिस्वाहाकारान्तैः अत्र र्जिः स --- रवदानयमर्पयुक्तः प्रथमनस्थानेचतस्र आहुतीर्जुहोति। छ। अथ त्व
मग्निं बाह्यत उपसमाधाय लाजानन्नं सक्तूंश्च सर्पिषा संनीय जुहोति। कृषिकर्म वोदकतरणकर्म याग्नि
रहि नमित्येतस्यार्थस्य ज्ञापनार्थमग्निमुपसमाधायेत्यग्निंवचनं श्रवणाकर्मण्यपि [illegible] एवाग्नौ सर्पबलि
कर्माणि बाह्यतमुपसमाधायेति विशेषवचनानाप्तोर्समासीनक्षत्रयोगस्थानयोः कर्मणो [illegible] विवि
शेषोत्तरानारम्भानां। छ। दिव्यानां सर्पाणामधिपतये स्वाहा। दिव्येभ्यः सर्पेभ्यः स्वाहेति। नागानन्तरं [illegible] ब्री
हीनक्षतसक्तूंश्च घृतेन संसृज्य दिव्यानां सर्पाणामित्येवमाद्यास्याम वदानधर्मयुक्तेहे आहुतीर्जुहोति।
ततः स्विष्टकृच्चोमान्तरं। छ। उत्तरेणाग्निं आगच्छन्नवेषु ऊशी [illegible] दर्भं [illegible] नवं प्रतिष्ठाप्य। तमेव युक्तम
यिमुत्तरेण। दिव्यानां सर्पाणामधिपतिरवनेनिक्ष्व। दिव्याः सर्पा अवनेनिजन्तामित्यपोनिनयति। वद्ये
ति। त्रिस्त्रिरुद्धिस्तरामुद्धिस्तरां [illegible] वनाविस्तरां नीविस्तरामुत्तरमिति [illegible] क्षारमेवस्थानद्वयमौत्त
राधार्यणपरिकल्प्यते। नयोर्द्धद्विस्तरां वर्त्तत इत्येतस्मात्तस्मिन्दिव्यानां सर्पाणामधिपतिरवने
निक्ष्वान्त्यनेनमन्त्रेण त्रिरावृत्तेन त्रिरपो निनयति। हस्तेनादेवेन तीर्थेन। आनतो नीविस्तरां दिव्यानां स
र्पाणामधिपतिरक्षानानान्ना उद्धिस्तरां यद्वर्त्तते तस्मिन्दिव्याः सर्पा अवनेनिजन्तामिति त्रिरावृत्तेन त्रिरपो
निनयति। हस्तेनादेवेन तीर्थेन नतो नीविस्तरां दिव्याः सर्पाधिपति स्थानन्नीद्धिस्तरां यद्वर्त्तते तस्मिन्

दिव्याः सर्पाञ्जवनेनिजंतामिति त्रिरावृत्तेन त्रिरपो निनयेत् एवमुत्तरेष्वपि द्रष्टव्यं। ॐ। दिव्यानां सर्पाणाम
धिपतिः प्रलिखतां दिव्याः सर्पाः प्रलिखंतामिति करणेन वेष्टयति। त्रिरधिपति स्थाने काष्ठमयेन फण
केन वेष्टयति। केशोन्मार्जनेन वैदर्भेन वेष्टाल्लक्ष्य हीनां करोतीत्यर्थः। ततो दिव्याः सर्पाः प्रलिखंतामित्य
धिपतिस्थाने त्रीन्विस्तरां स्थाने त्रिः फलेन वेष्टयति। एवमेवमग्रे परंपरः सर्वत्र॥ ॐ। दिव्यानां सर्पाणामधि
पतिः प्रलिपतां दिव्याः सर्पाः प्रलिपंतामिति। कर्पूरस्य मात्रा निनयति। कर्पूरकः स्नानीयं द्रष्टव्यं तस्य मा
त्राः स्तोकं स्तोकं प्रति मंत्रं स्थापनद्वयं त्रिस्त्रिर्निनयेत्। ॐ। दिव्यानां सर्पाणामधिपतिः शबध्नीतां दिव्याः
सर्पा आबध्नीतामिति सुमनस उपहरति। सुमनसो माल्यं तत्र प्रति मंत्रं स्थानद्वये त्रिस्त्रिः प्रक्षिपेत्। ॐ।
दिव्यानां सर्पाणामधिपतिराछादयतां दिव्याः सर्पा आछादयंतामिति सूत्रतंतुमुपहरति। सूत्रतंतुप्र
तिस्थानं त्रिप्रतिमंत्रमुपहरति। ॐ। दिव्यानां सर्पाणामधिपतिराञ्जतां दिव्याः सर्पा आंजंतामिति ऊशत
रूणेनोपघातमांजनस्य करोति। नेत्रशोभार्थस्यांजनस्य प्रसिद्धस्य ऊशतरूणेनोपघातं प्रदेशस्थान
द्वये त्रिः प्रतिमंत्रं करोति। ॐ। दिव्यानां सर्पाणामधिपतिरीक्षतां दिव्याः सर्पा ईक्षंतामिति आदर्शनकं
यति आदर्शनस्थानद्वये त्रिः प्रतिमंत्रमुपचारमात्रेण दर्शयति। ॐ। दिव्यानां सर्पाणामधिपतिरेष ते ब
लिर्दिव्याः सर्पा एष वो बलिरिति बलिमुपहरति। बलिर्विविधाम[illegible]न्नं तत्र स्थानद्वये प्रतिमंत्रं त्रिस्त्रिः प्र ५४

क्षिपेत।छ।एवमेता अवनेजनप्रालिखनगंधानुलेपनमाल्यापहरणसूत्रतंतुप्रक्षेपणजनेहणबल्युपहरणा
क्रिया अष्टाप्रत्येकं षडुत्पन्नसाना अष्टाचत्वारिंशद्भवंति।छ।एवमांतरिक्षाणां उक्तेनैवप्रकारेणाष्टा
चत्वारिंशद्वक्रिया उदकुंभप्रदेशांतरे अंतरिक्ष्याणां सर्पाणामंतरिक्ष्याः सर्पा इति मंत्रे विशेषः।
छ।दिव्यानां एवमुक्तेनैव प्रकारेणाष्टाचत्वारिंशद्वक्रियास्तस्मिन्नेवोदकुंभप्रदेशांतरे दिव्या
नां सर्पाणां दिव्याः सर्पा इति मंत्रे विशेषः।।छ।पार्थिवानामिति।एवमिति प्रकृतमनुवर्तते।पूर्ववदव
नेजनादिका अष्टाचत्वारिंशत्क्रियाः प्रकृते घटप्रदेशांतरे कर्तव्याः।।पार्थिवानां सर्पाणां पार्थिवाः सर्पा
इति मंत्रे विशेषः।छ।त्रिस्त्रिरूर्ध्वविस्तरानुद्विस्तरांश्च पूर्ववद्दश मंत्राः पठिताः तत्र पूर्वमंत्रवचनं क्रिया
पत्तेः त्रिस्त्रिरभ्यसेदिति तस्मात्प्रदेशाद्विस्तरां युक्ते वाधिपतिरूर्ध्वविस्तरतः।छ।नीविस्तरां नीविस्तरांश्च त
रां त्रिस्त्रिरिति वर्तते।उत्तरमंत्रवचनमधिपतिरहितं सकृत्क्रियया त्रिस्त्रिरभ्यस्येत।नीविस्तरामधिपतिश्च द
शांतानिवयुक्ता स्नानादिक्रियाधिपतिस्थाने इतरेतरजनैः कर्तव्यं।छ।एवमहरहरहूतं तन्नांदावर्णोपघात
मात्रवरोहोद्योत्तोवायतासोदकं बलिं हरेत।प्रत्यवरोहणिष्यति आग्रहायण्यां प्रत्यवरोहेदिति प्रा
कृतस्मात्कुंभादुदकं उक्तेन बल्युपहारेण प्रतिदिनं रात्रौ रात्रौ मे हरलेनाहृतस कंचनामन्यथासदुपहृत्योप
हन्यदिव्यांतरिक्ष्यदिव्यपार्थिवानां सर्पाणां कलशप्रदेशमुदकावनेजनपूर्वं वाक्यतो बलिहरणं कुर्यात्।

ऽवाप्यततोवेनस्थपसाद्येनुयायिनेबलिमुपसादयेत्।सापिवाप्यतास्यात्।छ।यउपक्रमः।सउपसर्प्यः।
याद्गृह्यवोपक्रमःसर्पबलिकर्मणोऽस्यमग्निंबाह्यतउपसमाधायेत्येवमादिकः।सकृत्एवकर्मकृत्वापः।
सएवोसपर्येस्यकर्मणआग्रहायण्यां।छ।सुत्रामाणमितिराग्वामारोहेत्।सर्वबालिकतर्त्रशिष्वास्कृणा
स्वारोपितंसुत्रामाणंपृथिवींद्यामनेहसमामन्त्यनेनमंत्रेणारोहेत्।छ।सर्पाक्कितमुपसर्पतीतिहृदत्तो
तद्वयावरोमासान्मंवकयाशायीस्यात्।छ।आश्वयुज्यांपौर्णमास्यामैंद्रःपायसः।आश्वयुजेमासि
नेवाआश्वयुजीपौर्णमासीतस्यामैंद्रोदेवत्यःपायसश्चरुःकार्यः।छ।अश्विभ्यांस्वाहाश्वयुज्यांस्वा
हा।आश्वयुज्यापौर्णमास्यैस्वाहा।शरदेस्वाहा।पशुपतयेस्वाहा।पिंगलायस्वाहेति।ऐंद्रःपायसः
स्थालीपाकःस्तत्रचैंद्रायस्वाहेति१कमाहुतिस्थालीपाकस्यावदानधर्मेणहुत्वाततःअष्टाहुतीरश्वि
भ्यांस्वाहेत्याद्याःप्रतिमंत्रमष्टौजुहोति।छ।अथपृषातकंगावोअग्मन्नित्येतेनसूक्तेनप्रतिऋचं
जुहुयात्।अथास्मिन्नेवतंत्रेपृषातकस्यपयसोघृतमिश्रस्यागावोअग्मन्नुतभद्रमक्रन्नित्येतेनसू
क्तेनप्रत्यृचमष्टौआहुतीर्जुहुयात्।स्विष्टकृत्समवदायकुर्यात्तंत्रशेषसमापनं।छ।मातृविर्वत्सांसं
सृजंतितांरात्रिंतस्मिन्नहोरात्रावनुःसवत्सावासयेयुः।स्वाम्याद्दशान्माहूयाः।छ।अथब्राह्मणभो
जनं।आस्थवकर्मणोऽगत्वेनायशत्रौतु।अन्यास्यवानंतरंकर्मापवर्गनिमित्तं।छ।आग्रहायण्यां ५५

प्रत्यवरोहेत्। उत्सर्गे सर्पबलिकर्मणि कुर्वाय हायण्यां मार्गशीर्ष्यां शयितः प्रत्यवरोहेत्॥ आरोहिण्यां प्रोष्ठप
दासु ता। अस्मिन्नेव स्त्रक्पक्षे अष्टपद्म उपवीत॥ प्रातः शमीपलाशमधुकेषीपकायामाग्र्यालां शिरोबाहुं ब
रु कुशतरुणबदरीपर्णं वा हस्तमुष्टिमादाय शीतालोष्टं वा प्रातः प्रतिपदि शमीप्रभृतीनां सूत्रनिर्दिष्टानां कु
शतरुणानां पूर्णानां पूर्णमुष्टिमादाय शीतालोष्टं वा हस्तेनाकर्षेत्॥ ततो उदपात्रे वपेत्। उदकपूर्णपात्रे
प्रयोक्तानि शमीपर्णादीनि दृष्ट्वा प्रत्येक्षयात्॥ महाव्याहृतीः सावित्रीस्त्रो हुत्वा पुनः शोऽस्तु वदधर्मि
मित्येतेन मन्त्रेण तस्मिन्निमज्जानि मज्ज्य प्रदक्षिणं शरण्येभ्यः पाप्मानमुपहृत्यो त्तरतो निनयेत्। तस्मिन्नु
दपात्रे शम्यादिद्रव्यसंयुक्तं हस्तमप्रदक्षिणं शरण्येभ्यो ऽर्हेभ्यः सकाशात्पाप्मानं धूमशारव्यमपह
त्य किममन्त्रकं नेत्युच्यते। महाव्याहृतीः सावित्रीश्च हुत्वा पूर्ववत्तरं ततो पुनः शोऽस्तु वदधर्मित्येतेन पुनः
पुनराहृत्तेन सर्वपाप्मानं धूमशारव्यशम्यादिपत्रमिश्रेणोदकेन अपनीयतमुदपात्रमुत्तरतो गृहस्य
स्य निनयेत्॥ अथ मधुपर्कोदक्षिणा। ६ कर्म कुर्वतो मधुपर्को दक्षिणा मधु च दक्षिणा सितं न वा देया।
॥ ग्रीष्मो हेमन्त उत वा वसन्तः शरद्वर्षाः सुकृतं नो ऽस्तु। तेषामृतूनां शतशारदानां निपात ९ षामुत्तनये
स्याम स्वाहा॥ अपश्वेतं पदा जहि पूर्वेण चापरेण च सप्त च वारुणीरिमाः सर्वाश्च राजबान्धवैः स्वा
हा। श्वेताय वैदार्वाय स्वाहा। विदार्वाय स्वाहा। तक्षकाय स्वाहा। वैशालेयाय स्वाहा। विशालेयाय स्वाहा

त्यक्त्वा स्पृष्ट्वा । यो पष्मोद मंत्र इत्येवमादिभिः स्वाहाकारांतैः षड्भिर्मंत्रैः षडाहुतीः प्रतिश्रुता तंत्रविधिनाज्यं हुत्वा ।
ततः ॥ छ ॥ सुहेमंतः सुवसंतः सुग्रीष्मः प्रतिधीयतां । सुवर्षाः संतु नो वर्षाः शरदः शं सर्वं तु न इति । यपायमकर्मसं
योगात् । अथ वास्थापने प्राक्स्विष्टकृतः ॥ छ ॥ शन्नो मित्र इति पलाशशाखया विमृज्य ज्येष्ठं दक्षिणैः पार्श्वैः संवि
शंति । इति सूत्रांतः ॥ शयने प्रस्वपतां शंनो मित्रः शं वरुण इत्यनयर्चा पलाशशाखया विमृज्य ॥ छ ॥ समुद्रा
दूर्मिरित्यनुस्तृत्य समुद्राद्दूर्मिर्मधुमाँ उदारदित्येवमादिना मंत्रेणानुस्तृतेन ॥ छ ॥ स्योना पृथिवी भवेति स्तर
मास्तीर्य । स्योना पृथिवि भवेत्यनेन मंत्रेण स्तरस्तरमास्तृणुयात् । ततः ॥ छ ॥ ज्येष्ठो दक्षिणपार्श्वैः संविशंति ना
म्नि स्तरस्तरे रथस्याः संविशंतः पार्श्वैः संविशंति नो त्तानानायामो वा शयानानामुत्तमाशक्त्याप्तिरिति पा
र्श्वैरिति नियमः । सर्वेषां ज्येष्ठो दक्षिणतः संविशंतु । ततनन्तरं यथाद्दृढं प्राचीनशिरसः प्रतीचीनपदाः ॥ छ ॥
प्रति ब्रह्मन्प्रतितिष्ठामि क्षत्र इति दक्षिणैः पार्श्वैः शयनं कुर्युः । प्रति ब्रह्मन्नित्येवमादिना ॐकारांतेन मं
त्रेण ॥ छ ॥ प्रत्यश्वेषु प्रतितिष्ठामि गोष्विति सव्यैः । प्रत्यश्वेष्वित्येवमादिना मंत्रेण सव्यैः पार्श्वैः परिवर्त
तेरन् ॥ छ ॥ प्रतिपशुषु प्रतितिष्ठामि पुष्टाविति दक्षिणैः । प्रतिपशुष्वित्येवमादिना ॐकारांतेन मंत्रेण द
क्षिणैः पार्श्वैः परिवर्तेरन् ॥ छ ॥ प्रतिप्रजायां प्रतितिष्ठाम्यन्नेमिति सव्यैः । प्रतिप्रजायामित्येवमादि
कं मंत्रमेकारांतं सव्यैः पार्श्वैः पर्यस्य तोऽपेयुः ॥ छ ॥ उद्दीप्यस्व जातवेद इत्युक्त्वा नां प्रस्तरात् उक्त्वानं यद ५६

कयुस्त दोदार्हद्वं जीवा अस्तुर्न आयादित्ये वमा दैत्येनेनमं त्रलोतिष्ठेयुः ॥ छ ॥ स्वस्त रौं रात्री शेरते । तां सक
लामेव रात्रीं स्वस्तरशायिनो भवेयुः ॥ छ ॥ यथा सुखमत ऊर्ध्वं । अथ प्रातस्त्याय मनुवादं । पूर्वस्य शयन
विधिर्नियमाय ॥ छ ॥ विद्यां पौर्णमास्यां कर्मोच्यत इति वाक्यशेषः ॥ छ ॥ कर्कधुपर्णानि मिथुनानां यथोप
पादं पिष्टस्य रूपाणि । पिष्टकाराणि कर्कधुपर्णानि मिथुनानां च यथासंभवं पिष्टविकाराणां व्यक्तिनिष्ठ
आकृती रूपाणि ॥ छ ॥ ऐन्द्राग्नं स्तुं डिलो रौद्रा गोलकाः । उंडिलो वृहन्मुखः स ऐन्द्राग्नः कर्तव्यः । रौद्रा गोलका
रुद्रदेवताकास्त्रयो गोलकाः कर्तव्याः । ऐन्द्रो रौद्र इति तद्धितानिर्देशान् देवतात्वोदनात तस्मै तदुद्देशान प्रक्षे
पः सिद्धः ॥ छ ॥ लोकतो नक्षत्राण्यन्वारतयस्थ्य लोकतो नक्षत्राण्यन्वारतयस्था नक्षत्राण्यनुदुयातो पा
र्वानितय कर्कधुपर्णा किन राधाः प्रसिद्ध मिथुनं उंडिलादीनामाहुत यइत्येतत्सर्वं लोकतोन्वेषणी
यो यथा लोकाः कर्तव्याः आक्रीनिधुकादयः कर्तव्या इति द्विरच्या सोध्याय नपरिसमाप्तौ स्वस्त्यय
नाया ॥ छ ॥ इति शांखायन गृह्य स्मृतिशास्त्रविवरणे चतुर्थोध्यायः समाप्तः ॥ छ ॥ श्रीः । शुभं भवतु ॥ छ ॥
ॐ अथ प्रवसतां नामारण्योः समिधिवाग्निं समारोहयति । अनयज्ञान्ययथालौकिकता । तदुक्तं
परिशिष्टेन रौ प्रवसं स्त्रिषु समारोपयन्नजवन्त्यात्मन्यारण्योः समिक्षिति । सयदिमि सुमारो

हयेत। पलाशीमाश्वत्थीमौदुंबरीवा तस्यामेकतमस्यां समारोपयेत्। अथांतयानिरूढ्विय इतिस्वि
नऊषास्वयोनौसमारोपणंभवत्यपिवात्मनिसमारोपणंभवति। या ते अग्ने यज्ञियातनूरित्यात्थे
नमुपावरोहयेत्। उपवावरोहजातवेद इति यऊमानौवा अग्ने यो निःस्वयामेवितथात्स्यां सामारोप
यत इति ब्राह्मणं यत्र गत्र गच्छे घत्रानुहरेत तत्रप्राप्य गोमयेनोपलिप्य तस्मिंल्लौकिकमग्निमाहृत्य
स्त्यानिरेत मुपधाय तांसमिधमभ्यादध्याति यस्यां समारूढोभवत्यावृत्ता उद्बुध्यस्वाग्ने प्रति
जागृहि त्वमिष्टापूर्ते संसृजेथामयं चा। अस्मिन्सधस्थे अध्युत्तरस्मिन्विश्वेदेवा यजमानश्च
सीदतेत शाल्यां आधेनमग्निजुहोति हस्तेन स्रुवेण वा कांस्येन वाथ्यग्निहोत्रविषमेकिके नध्र
र्वोत्कारत्या महत्यां समिन्सूर्वअकारे वाग्नौ। पूर्वोक्तत्रप्रदीप्यत इतियुक्तं स्वष्ट बादस्य पदस्यार्थं तं
मेवं। अनुगतो यो आज्येतं त्रणचोपस्थासर्वप्रायश्चित्ताकृतीर्दुचा। पादिनो अग्न ९ नसेस्वाहा। पादि
नो विश्ववेदसे स्वाहा। यज्ञं पाहि विभावसोस्वाहा। सर्वं पाहि शतक्रतो स्वाहेति। तत्रशेषसमाप्तिम
हाव्याहृतिचतुष्टयं चापोस्थाने प्रजापतेन त्वदेतानि विकेवप्रधानाकृतिरयथा आम्नातं यदना
स्थानं यज्ञस्य नृतये विष्णु। अग्नेदस्य कल्प्याय वंदिवेवकेयथायथं स्याद्वा त्राप्याकेवप्रधानाकृ
तिः। छ। अनाहामा उपास्याजस्य रूवा वमनस्तिऊतपा अग्निसमिनतदुक्तं यस्य लुप्यद्वितं मोहाद्वा त्वि ५८

स्वाहा। प्रातःकाले प्रातर्वस्तन्नमः स्वाहा हुत्वा सर्वप्रायश्चित्तं तत्राघ्यं तन्त्रेणान्नातिक्रान्त हो
मयुगपद्य घोक्तं। चतुर्दश चतुर्गृहीतानि सकृदुन्नयते दर्विः। एकास्मिन्नस्मिन्सत होमोऽशक्ति मास
यकल्पते। संख्याय तं तन्त्रेणान्नयेत ततः प्रश्वेकृता वंत्यवदानानि पत्रान्तरे प्रजापतये हुत्वा प्रक्रा
न्त होमान्तरः पार्वणहोमः सुमनानीं बद्ध्वा सर्वप्रायश्चित्तं व होमं हुत्वाग्नये पथिकृते
वरं हुत्वा ततः पर्व पर्वद्वयातिक्रमे प्रयत्नं पर्वान्वारम्भणीया पूर्वकं हुत्वा ततो होमास्ततो द्विती
यं पर्व। उन्नयहोमा पर्वातिक्रमे स्यम्ते स्तं उमानूमासम सकृतेमि होत्रे दर्शितं पूर्णिमासास्या
मनि ह्यायश्चात्या अग्नये पावकायाग्नये शुचये व्रतपतये चरुः ततः पूर्ववद्व्यवाय
नपरस्पर क्रियार्थं षष्ठ्याण्या सानग्नये पावमानान्ना यग्नये पावकायाग्नये शुचये अग्नय
पथिकृते वा — रुः पूर्ववद्धोमाः। अपसंवत्सरं पूर्वा एव देवता अग्निर्वैश्वानरोऽधिकः पू
र्ववत ह्य एवमादीनि प्रायश्चित्तानि सन्नपद्यन्ते रुद्यानि तद्धा हुत्वा यावतो होमास्तावतो हुत्वा
पूर्ववद्धोमः। कृष्णा तुकन्यो अग्नि होतव्यः। कपोतान्तका स्वाम्नुपवेशने देवाः कपोत इ
ति प्रत्यृचं हुत्वा यावदुक्तां देवाः कपोतस्य प्रविशने सूक्तेन हुत्वा कुर्यादाघ्यं यम हूतं हितं विद्धुरे

पलदाणं कपोतलिंगोतदुः स्वप्नदर्शननारिष्टशेदर्शाननयान्घनवाञ्जुतेनपाय ... श्राणयिवा
सरूपवसायागोः पयसिनस्यवउलक्षारात्रीसूक्तेनप्रत्यर्चंगुडूपाकुनशेषं महाव्या ... तिः
प्राश्यवतिसर्पिरावंम्यावम्यतिविशेषः। मंत्रपृषयकूर्मचमिति। लइंकर्सेलिरितिकर्मा ...
लदूणांलिगात। शतमिन्नुशरदो अंतिदेवाइत्यान्मानमन्तिमंत्र्यत्रा स्तणोन्यः किंविद्धया
इत्याशेसमिन्वतइतिरमारुद्र्यतवसेनपर्द्दिने। इतिप्रत्यृचंगावेधुकंचरूंजुडूपात।
... अस्तुतसीमंतोन्नयनेवेध्याकायेतात्त्वकऊनकर्मसीततोनीतदृशाहेश्राद्धा ...
संगेमाउः ऊमारकंस्थापयिवाजतंत्रणमहाव्याहतिजिष्वतस्पर्शदुर्वापूर्ववर्मा। समः
पृषकूत्रणसीमंतोन्नयनकर्मततोजातकर्मा॥ स्कूणोविसेहणेन्धाव्लीपाकंश्रपयिवा
याविष्याऊनयककर्वराणीतिरतिकरणकल्पऊवान्विशंगरूपः सुनरोवयोधेइतिद्वान्यां
चहोमः। पदिप्रणीनाश्वरुराज्यस्था ल्यन्यदपिन्दून्मयंतिन्नंकिमपिविशाणनेत्याह।
संस्रवेत्कार्याद्दिम्ह्वेसतिसर्वप्रायश्चित्ताऊनादुर्वायरूनेविदितिदृष्टचेनलिंचमनुमंत्र्य
तानतोन्यंऊयाति। असमाप्तहोमेपवित्रन ... तकार्यंत्तिघमानरन्यपर्षः। सर्वप्रायश्चि ॥
५८

वसिंवसेसह।उपोष्याज्यस्य जुहुधयाच्चमग्नेब्रनपा इति। अग्निमन्त्रं न्यरवमिति वचनादिहि किंवप्रत्त
तेकप्रतिज्ञात्यस्माकं।कः।अथ पुष्करणीकूपतडागानां सुदपद्वेष्टुल्येयथातिष्ठो।तदुक्तं।अथातो
चरणविधि।वापीकूपतडागयज्ञं व्याख्यास्यामः।पुण्ये तिथिकरणे सुनक्षत्रे वा प्राचींदिशमस्त्राय
प्राकुदग्वणउदकवत्तेवोदकसमीपेऽग्निमुपसमाधायेति गणपतिदिक्षमातृपूजा पूर्वकं मातृश्रा
द्धं कृत्वा ततः पयसा यवमयं वरुणप्रपचिवा वं नो अग्न इति द्वाभ्यां अवते हेलो कस्तरमं मेवरुणे
डुतमं वरुणेमां धियं शिक्षमाणस्य देवेति होमः परिशिष्टात्तृष्टस्योक्तमुच्यते पुरस्ताद्वारुणं वरु
णमपि वा तेषां पुरस्ताद्व्रतिस्त्र आज्याहुतीर्जुहुयात्।समुद्रज्येष्ठा इति प्रत्यृचं।ततो हवींषि हु
येत।अग्न्याहुतिं जुहुयात्तच्चायामित्रस्यागावं दमान इति पंचब्रं नो अग्नेवरुणस्य विद्वान्द्वतिद्वाह
मंमेवरुणशृधीति वस्विष्टकृन्नवमं।नवचैप्राणः प्राणवोआपःस्तस्मादापो नवति जिह्नहो
ति।आज्यस्थाने चतिस्र आज्याहुतीः सप्तहविषो थवारुण्यादिशः प्रचरतिदिक्षु अष्टासु
दक्षिणां ब्राह्मणाय दद्यात् पूर्णाहुतिः स्वाहाकारान्तिः अक्षाशयाज्याहुतीर्होलोपकूट स्याम यवा कः आखरा
निरवसानि।सुरामिवकामः सपनरूपणो वारुण्यादि क्रमन्नतिप्रदक्षिणं जुहुयात्।तस्मापय
सा जुहुयात्।विप्रतमोनिर्जुह्विशिंविष्णुरिति।स्विष्टकृदन्तेति न्यतितं लामा॥—

ऽऽन । विष्णुं तारयेत् । अवतीर्यमाणात् मंत्रयेत् । इदं सलिलं पवित्रं कुरु घृतदाः स्वनाः अमृतनाः संतु नित्यं । तार
यंती सर्वतीर्थानि षिक्त्वा लोकालोकान्तरं तीर्यते येतिष्ठान्मे स्वर्यलयोत्तरोत्तरं प्राथय । किं वेदमिति
मजासि वो तीर्यकातप्रमापो अस्मान्मातरः शुंधयंतु वितृती यथापराजितां दिशमुत्स्थापयेत् । सूक्ष्मा
ऽगवती हिरूया संस्रति । दिंहता वतु दिंहं एवती वसुपत्नी वसूनामिति सावित्रकां गोकां चनशृंगी
दृषत्प्रजो स्रूप्य खुवी कांस्यापदोहनां विप्राय दद्यादितरेभ्यः शक्त्या दद्यादित्तां ततः । तद्दाहधेनु दि
ऽद्विणा वस्त्र युगं वेति । उत्सर्यं कुर्यात् द्वपिष्ट मनुष्य स्वाः प्रीयंतामिति । यास्थो स्रजतस्त्य दृशोनि
ऽद्विणा वस्त्र... काञ्चा णात्त्वाणात्न जाजसि वा स्वस्त्ययनं वा वयेत् । नदाह । अतो ज्ञानात्ताजनं । अथागमद्
ऽद्विश्राद्धपूर्वकमग्निमुपसमाधाय स्थालीपाकस्य जुहोति । विष्णवे स्वाहेंद्राग्निभ्यां स्वाहा वि
ष्वकर्मणे स्वाहा ---- नरश्तिग्निन्त्वं जुहुयाद्वनस्पतेश्शतवल्शिश इत्या लिमं च हिरण्यंद
ऽद्विणां स्विष्टकृद्दादितः यद्दिपार्वलस्वरूत्तान्यतर -- तस्वपरूरयय येविष्वान् रायानुमत
यस्वाहेति तत्स्वरारवद्दायकुर्वा न्नये तंजमते स्वादेति वा । पार्वत्तो पद्दिपर्वद्वय मन्वारंभणी
य । ष्वर्वकं प्रमादद्वविसना पोर्सि मास्यति । एतौ पश्चाद्दाराना मावास्य प्रकांत । वदति पत्निविवि ५४
यादनियामवान्नयपषितं तत्कुर्यात् । ष्ठामातिक्रम्य सायं कालि सायं प्रावसून मः